

Paweł ŚCIGAJ

Uniwersytet Jagielloński

pawel.scigaj@uj.edu.pl

TRWOGA 10/04 W ŚWIETLE BADAŃ OPINII PUBLICZNEJ

ABSTRACT **The Fear of 10.04 in the Light of Opinion Polls**

April 10th 2010 is undoubtedly one of the most important dates in modern Polish political history. 96 high Polish officials, including President Lech Kaczyński, died in an airplane crash in Smolensk. It can be assumed that this tragedy had a great impact on political attitudes. Unfortunately, very few authors in Poland conducted empirical research on this topic. The paper addressed the issue of probable psychological consequences of Smolensk Crash on political attitudes in the light of terror management theory. On this ground it can be said that arousing of mortality awareness after April 10th should result in a widespread feeling of terror. In other words, “threat of annihilation” should occur as a consequence of recalling those who died in Smolensk in the media. One of the major mechanisms to manage such anxiety is construction and maintenance of cultural worldviews, like ideologies. It leads to the hypothesis that when threatened, people are more likely to think and act in accordance with the cultural worldviews they share. Political leaders can be seen as guards of these cultural worldviews and if it is so, then trust and support for the politicians should increase when mortality salience occurs. Some of the public opinion research conducted in the first days after Smolensk crash are used to illustrate this hypothesis.

Słowa kluczowe: katastrofa smoleńska, teoria opanowywania trwogi, opinia publiczna, postawy polityczne

Key-words: Smolensk Crash, terror management theory, public opinion, political attitudes

WPROWADZENIE

Niniejszy artykuł jest jednym z serii prac przygotowanych, by przybliżyć potencjalne zmiany funkcjonowania polskiej sfery politycznej po katastrofie smoleńskiej w oparciu o przewidywania teorii opanowywania trwogi (*terror management theory* – TMT). Podjęty program badawczy obejmuje: refleksję nad możliwościami zastosowania TMT w badaniach nad polskim dyskursem społeczno-politycznym po katastrofie smoleńskiej, analizę zmian w opinii publicznej, badania nad postawami polskich polityków w świetle wydarzeń z 10 kwietnia 2010 r.¹

Celem tego artykułu jest przedstawienie przewidywań TMT odnośnie do zjawisk społeczno-politycznych w kontekście katastrofy smoleńskiej oraz analiza obserwowanych zmian opinii polskiego społeczeństwa w oparciu o dostępne wyniki badań opinii publicznej. Innymi słowy, te rozważania pośredniczą pomiędzy refleksją nad możliwością odniesienia twierdzeń TMT do analizy polskiej sfery politycznej a badaniami postaw polityków z wykorzystaniem TMT.

Nie jest celem tej pracy – co trzeba podkreślić mocno i wyraźnie – zajmowanie stanowiska w sporze o przyczyny dramatycznych wydarzeń z 10 kwietnia 2010 r. Nie podejmuję się w nim w żadnym stopniu oceny zebranych dowodów czy przesłanek takiej lub innej interpretacji katastrofy smoleńskiej. Nie dokonuję tu oceny politycznej, prawnej, moralnej czy innej jeszcze – przedstawiam tylko i wyłącznie wybrane konsekwencje społeczno-polityczne tego tragicznego wydarzenia. Mając to na względzie, będę starał się również abstrahować od obrazowych, a nierzadko nacechowanych wartościującą określeń obecnych w polskiej debacie nad przyczynami i przebiegiem katastrofy smoleńskiej (dla uproszczenia będę w dalszych rozważaniach nazywał je odpowiednio „debata 10/04” oraz „katastrofa 10/04”). A jest ich bez liku. Przytoczyć można choćby takie jak: „awaria”, „błąd”, „dramat”, „feralny lot”, „katastrofa”, „rozbicie”, „tragedia”, „wypadek”, „zamach” czy „zdrada”. Spośród nich wybieram określenie „katastrofa” i będę go używał w tym artykule dla nazwania zdarzenia lotniczego z 10 kwietnia 2010 r., w którego wyniku śmierć poniosło dziewięćdziesiąt sześć osób, w tym Prezydent RP Lech Kaczyński i wielu innych przedstawicieli najwyższych władz, instytucji państwowych i publicznych oraz załogi. Nie jest to wybór przypadkowy. Badania zawartości prasy pokazują, że wraz z określeniem „tragedia” była to kategoria dominująca w pierwszych miesiącach debaty 10/04².

¹ Pierwszy z serii artykułów został już opublikowany, pozostałe są w przygotowaniu. Zob.: P. Ścigaj, *Polityka lęku? O możliwości badania polskiego dyskursu politycznego z perspektywy teorii opanowywania trwogi*, „Zeszyty Prasoznawcze” 2014, t. 57, nr 2: *Mediatyzacja polityki. Aktorzy, płaszczyzny, konteksty*, s. 355-376, [online] <http://dx.doi.org/10.4467/2299-6362PZ.14.020.2341>.

² M. Hermmann, *Żałoba w prasie, prasa w żałobie*, [w:] *Po katastrofie smoleńskiej*, red. M. Grabowska, Warszawa 2010, s. 13, *Opinie i Diagnozy CBOS*, 17; A. Fedas, *Doniesienia o katastrofie pod Smoleńskiem w prasie polskiej i angielskiej. Analiza porównawcza treści tytułów*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Seria Filologiczna. Glottodydaktyka” 2013, t. 5, nr 80, s. 42.

TEORIA OPANOWYWANIA TRWOGI – ZAŁOŻENIA, TWIERDZENIA I PRZEWIDYWANIA

Teoria opanowywania trwogi wyrasta z powszechnej idei, że jesteśmy jako ludzie świadomi, iż nasz horyzont istnienia jest ograniczony, jesteśmy nieustannie spętani trwogą przed przemijaniem, nieuchronnym końcem, słowem: śmiercią. Ta kwestia wyróżnia nas spośród świata natury, daje nam pewną przewagę w postaci świadomości własnego losu, ale i ogranicza nas znacząco, albowiem skutkuje pojawianiem się określonych postaw w obliczu śmierci³. Są one znaczące zarówno dla procesów społeczno-politycznych, jak i psychicznej kondycji jednostek.

TMT została sformułowana przez Toma Pyszczynskiego, Sheldona Solomona i Jeffa Greenberga w połowie lat 80. XX w.⁴, po czym przez kolejne trzy dekady była rozwijana i wielokrotnie potwierdzana w badaniach empirycznych⁵. Punktem wyjścia TMT są poszukiwania źródeł potrzeby utrzymywania wysokiej samooceny przez ludzi, trudność, a niekiedy wręcz niemożność pokojowego współistnienia z osobami o odmiennych poglądach oraz trwałość przekonań o wyższości własnego światopoglądu⁶. Próby rozjaśnienia tych problemów zawiodły amerykańskich psychologów polityki w stronę lęku przed śmiercią – trwogi. Jest ona uniwersalną właściwością ludzkiej egzystencji. Jej stałe odczuwanie miałoby charakter wysoce dezorganizujący i dysfunkcyjny, stąd w toku ewolucji wypracowane zostały mechanizmy radzenia sobie z nią.

Centralnym twierdzeniem TMT jest hipoteza bufora lęku (*anxiety-buffer hypothesis*). Zgodnie z nią przed przemożnym poczuciem lęku przed śmiercią chroni nas bufor lęku składający się z kulturowych światopoglądów oraz samooceny⁷. Te pierwsze to uformowane i przekazywane kulturowo zespoły zinternalizowanych przez jednostkę powszechnych i uznanych za ważne przekonań (np. koncepcje sprawiedliwości, moralności, religijności czy wspólnotowości), w których poszukuje się spokoju, porządku i wsparcia dla przekonania, że jest się częścią znaczącej rzeczywistości społecznej⁸.

³ T. Pyszczynski, S. Solomon, J. Greenberg, *In the Wake of 9/11. The Psychology of Terror*, Washington 2010, s. 27.

⁴ J. Greenberg, T. Pyszczynski, S. Solomon, *The Causes and Consequences of a Need for Self-Esteem. A Terror Management Theory*, [online] http://dx.doi.org/10.1007/978-1-4613-9564-5_10, [w:] *Public Self and Private Self*, red. R.F. Baumeister, New York 1986, s. 189-212, *Springer Series in Social Psychology*.

⁵ M. Rusaczyk, *Teoria opanowywania trwogi. Wprowadzenie do elementów aktualnego dyskursu i prezentowanych tekstów*, [w:] *Teoria opanowywania trwogi. Dyskurs w literaturze amerykańskiej*, red. i przeł. M. Rusaczyk, Warszawa 2008, s. 9.

⁶ T. Pyszczynski, *Are We so Afraid of? A Terror Management Theory Perspective on the Politics of Fear*, „Social Research” 2004, Vol. 71, nr 4, s. 829.

⁷ T. Pyszczynski, J. Greenberg, S. Solomon, *Why Do We Need what We Need? A Terror Management Perspective on the Roots of Human Social Motivation*, „Psychological Inquiry” 1997, Vol. 8, nr 1, s. 2, [online] http://dx.doi.org/10.1207/s15327965pli0801_1; T. Pyszczynski, S. Solomon, J. Greenberg, *In the Wake of 9/11...*, s. 38-39.

⁸ T. Pyszczynski, S. Solomon, J. Greenberg, *In the Wake of 9/11...*, s. 16-17.

Ta druga w obrębie TMT jest definiowana jako przekonanie o byciu kimś wartościowym w znaczącym świecie. Oznacza to, że właściwym źródłem samooceny jest kultura, w której żyje jednostka, zaś wysoka samoocena oznacza pewnego rodzaju zgodność z obowiązującymi w niej wzorcami⁹.

Bufor lęku złożony z powyższych komponentów, a więc z kulturowego światopoglądu oraz samooceny, jest kluczowy dla opanowywania trwogi, umożliwiając jednostkom codzienne funkcjonowanie¹⁰. Jest ono utrudnione przez pojawiające się niekiedy informacje, które przypominają nam o przemijaniu, śmierci, wzbudzając trwogę. Innymi słowy, ekspozycja bodźców przypominających o śmierci sprawia, że bufor lęku zostaje aktywowany. Mówi o tym druga hipoteza TMT – hipoteza wzbudzania śmiertelności (*mortality salience hypothesis*)¹¹. Ekspozowanie bodźców przypominających o śmierci prowadzi początkowo do wyparcia lub racjonalizacji. Nie usuwa to jednak zupełnie myśli o śmierci, lecz spycha je na dalszy plan. Ich stała obecność wymusza aktywację bufora lęku i zaangażowanie jednostki w obronę kulturowych światopoglądów oraz samooceny¹².

Jak zauważają Jamie Arndt, Jeff Greenberg oraz Jeff Schimel, aktywowanie bufora lęku:

- a) wzmacnia identyfikację z tymi aspektami Ja, które dostarczają poczucia własnej wartości, i osłabia identyfikację z tymi aspektami, które temu poczuciu zagrażają [...]
- b) potęguje tendencje do zachowywania się w zgodzie ze swoimi wartościami [...]
- c) powoduje cierpienia u osób, które naruszają normy kulturowe [...]
- d) wzmacnia dążenia do nadawania wyrazistych znaczeń [...]

Na dodatek u osób, którym uświadomi się ich śmiertelność i które mają wysokie poczucie własnej wartości – zarówno naturalnie wysokie, jak i wzmocnione eksperymentalnie – poczucie to redukuje dostępność myśli związanych ze śmiercią¹³.

Istotnym następstwem aktywowania bufora lęku jest także wzmocnienie podziału społecznego na grupę własną i grupę obcą¹⁴. Co to jednak oznacza w praktyce? Jakże konkretnie zachowania powinny się pojawić w związku z ekspozowaniem bodźców przypominających o śmiertelności? W licznych badaniach empirycznych ustalono, że należą do nich m.in.: wzrost konformizmu grupowego, zwiększona ufność w stereotypowe informacje, wzrost spójności grupowej, wzrost uprzedzeń, wzrost postaw nacjonalistycznych, podwyższona agresja wobec obcych i zagrażających własnemu światu-

⁹ Tamże, s. 22-27.

¹⁰ J. Arndt i in., *Przynależeć czy nie przynależeć – oto jest pytanie. Opanowywanie trwogi a identyfikacja z płcią kulturową (gender) i etnicznością*, [w:] *Teoria opanowywania trwogi. Dyskurs...*, s. 58.

¹¹ L. Simon i in., *Terror Management and Meaning. Evidence that the Opportunity to Defend the Worldview in Response to Mortality Salience Increases the Meaningfulness of Life in the Mildly Depressed*, „Journal of Personality” 1998, Vol. 66, nr 3, s. 362.

¹² T. Pyszczynski, S. Solomon, J. Greenberg, *In the Wake of 9/11...*, s. 70.

¹³ J. Arndt i in., *Przynależeć czy nie przynależeć...*, s. 58-59.

¹⁴ E. Harmon-Jones i in., *Terror Management Theory and Self-Esteem. Evidence that Increased Self-Esteem Reduces Mortality Salience Effect*, „Journal of Personality and Social Psychology” 1997, Vol. 72, nr 1, s. 25; T. Pyszczynski, S. Solomon, J. Greenberg, *In the Wake of 9/11...*, s. 45.

poglądowi, negatywna oceny występów przeciwko moralności, tendencja do obrony poglądów politycznych i ich konsolidacja, wzrost poparcia dla charyzmatycznych liderów reprezentujących podzielane powszechnie wartości kulturowe¹⁵.

DEBATA 10/04

W kontekście głównych twierdzeń TMT można uznać, że wskutek dramatycznych i tragicznych wydarzeń eksponowanych w mediach powinny pojawić się odpowiednie zachowania wśród polityków, publicystów oraz szerzej – społeczeństwa polskiego, które powinny wyrażać się na poziomie opinii publicznej. Pyszczynski, Solomon i Greenberg przeanalizowali takie zmiany w odniesieniu do zamachu terrorystycznego z 11 września 2001 r., wskazując na dużą zgodność przewidywań TMT z realnymi procesami społeczno-politycznymi. Stwierdzili, że w efekcie zamachu doszło do wzrostu religijności, postaw nacjonalistycznych, nietolerancji i braku akceptacji dla odmienności, wrogości wobec obcych, zwłaszcza muzułmanów, nasiliły się stereotypy i uprzedzenia, pojawiło się pragnienie zemsty i zapotrzebowanie na bohaterów, a także nawoływania do pomocy i współczucia¹⁶. Mając to na względzie, można oczekiwać podobnych zjawisk wywołanych przez stałą ekspozycję bodźców przypominających o śmiertelności po katastrofie 10/04. Obecne wówczas powszechnie w mediach hołdy dla ofiar, ich wspomnienia, wyjaśnienia i spory dotyczące przyczyn i przebiegu tragicznego lotu przypominały polskiemu społeczeństwu o ulotności i kruchości życia, słowem – o przemijaniu¹⁷.

¹⁵ Zob. m.in.: J. Arndt i in., *Robak we wnętrzu wszystkich naszych źródeł radości. O źródłach dysfunkcji psychologicznych z punktu widzenia teorii opanowywania trwogi*, [w:] *Teoria opanowywania trwogi. Dyskurs...*, s. 97-98; F. Cohen, S. Solomon, *The Politics of Mortal Terror*, „Current Direction in Psychological Science” 2011, Vol. 20, nr 5, s. 317, [online] <http://dx.doi.org/10.1177/0963721411416570>; J. Greenberg i in., *Terror Management Theory and Tolerance. Does Mortality Salience Always Intensify Negative Reactions to Others Who Threaten One's Worldview?*, „Journal of Personality and Social Psychology” 1992, Vol. 63, nr 2, s. 212-220; E. Harmon-Jones i in., *Terror Management Theory and Self-Esteem...*, s. 24-35; T. Pyszczynski, *What Are We so Afraid of?*..., s. 830-837; T. Pyszczynski, J. Greenberg, S. Solomon, *Why Do We Need what We Need?*..., s. 2-3; T. Pyszczynski, Z. Rothschild, A. Abdollahi, *Terrorism, Violence, and Hope for Peace. A Terror Management Perspective*, „Current Directions in Psychology Science” 2008, Vol. 17, nr 5, s. 319, [online] <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-8721.2008.00598.x>; T. Pyszczynski, S. Solomon, J. Greenberg, *In the Wake of 9/11...*, s. 38-54, 71-92; L.J. Renkema i in., *Terror Management and Stereotyping. Why do People Stereotype when Mortality is Salience?*, „Personality and Social Psychology Bulletin” 2008, Vol. 34, nr 4, s. 553-563, [online] <http://dx.doi.org/10.1177/0146167207312465>; A. Rosenblatt i in., *Teoria opanowywania trwogi. Efekty eksponowania śmiertelności a reakcje tych, którzy naruszają lub podtrzymują wartości kulturowe*, [w:] *Teoria opanowywania trwogi. Dyskurs...*, s. 36-54; M. Rusaczyk, *Teoria opanowywania trwogi. Wprowadzenie...*, s. 13-20.

¹⁶ T. Pyszczynski, S. Solomon, J. Greenberg, *In the Wake of 9/11...*, s. 100-112. Zob. także: T. Pyszczynski, *What Are We so Afraid of?*..., s. 840-843.

¹⁷ Warto nadmienić, że oba zdarzenia, a więc „zamach na Amerykę” oraz katastrofa 10/04, różnią się dość istotnie. W pierwszym przypadku mamy do czynienia ze względnie jasno określonym wrogiem

Prowadzona od kwietnia 2010 r. debata ma głównie charakter publicystyczny. Może wydać się to z początku zaskakujące lub wręcz prowokacyjne. Do dziś przecież media pełne są informacji na ten temat. Katastrofa pojawia się w nich w wielu odsłonach. Spory dotyczą jej przyczyn, przebiegu, odpowiedzialności politycznej; jest ona również stałym punktem w debatach politycznych, jest wydarzeniem legitymizującym cele i działania całych środowisk. W debacie 10/04 broni się lub krytykuje działania państwa, diagnozuje nadchodzący deficyt demokracji partycypacyjnej, konflikt wartości politycznych, „rozpad” społeczeństwa polskiego według kryterium aksjologicznego, podkreśla ciągle spory o pamięć i tożsamość, radykalizację życia politycznego, a także irracjonalne i emocjonalne podstawy dalszych działań politycznych¹⁸. Kwestie te pojawiały się także w licznych publikacjach książkowych. Były one bardzo różne. Począwszy od książek mających upamiętniać ofiary i oswajać cierpienia ich bliskich¹⁹, aż po publikacje kwestionujące w mniejszym lub większym stopniu tezy wyrażone w tzw. Raporcie

zewnątrznym, którego działania przyczyniają się do wielkiej tragedii. W przypadku drugim rola czynników zewnętrznych, zwłaszcza w zakresie bezpośredniego spowodowania katastrofy, pozostaje do dziś przedmiotem gorących sporów. W tym miejscu jednak nie zamierzam kwestii tych w żaden sposób rozstrzygać. Nie mają one bowiem większego znaczenia z perspektywy konsekwencji katastrofy 10/04, a więc stałego eksponowania śmiertelności w okresie następującym po feralnym locie. Co najwyżej można oczekiwać, że w przeciwieństwie do społeczeństwa amerykańskiego w polskim nie pojawi się wrogość ukierunkowana na konkretną grupę.

¹⁸ Przegląd toposów debaty nad konsekwencjami katastrofy smoleńskiej dla sfery społeczno-politycznej zob. m.in.: http://www.batory.org.pl/programy_operacyjne/debaty/2011/polska_po_katastrofie_panstwospoleczenstwowpolityka, 20 VI 2014.

¹⁹ Zob. np.: J. Andrzejczak, *96 końców świata. Gdy runął ich świat pod Smoleńskiem 10 kwietnia 2010. Rozmowy z rodzinami ofiar*, Kraków 2011; M. Barnowski, *Odeszli w mgłę. Smoleńsk 10 kwietnia 2010 r.*, Koszalin 2010; Cz. Dąbrowska, *Łańcuch cierpień*, Lublin 2011; *Hold katyński*, oprac. L. Sosnowski, Kraków 2010; M. Kaczyńska, *Moi rodzice*, rozm. D. Łosiewicz, Warszawa 2014; *Katastrofa smoleńska. Dzień po dniu, godzina po godzinie*, red. H. Pietraszewicz, Częstochowa 2011; E. Klich, *Moja czarna skrzynka*, rozm. M. Krzymowski, Warszawa 2012; P. Kraśko, *Smoleńsk 10 kwietnia 2010*, Warszawa 2010; tenże, *Smoleńsk 10 kwietnia 2010. Opowieść o dokładnie zaplanowanym dniu, który nigdy się nie wydarzył, o tym, co się działo tuż po katastrofie, o wciąż zadawanym pytaniu: jak to możliwe?*, Warszawa 2011; *Kronika żałoby: 10-18 kwietnia 2010*, red. J. Wójcik, G. Piechota, Warszawa 2010; M. Krzymowski, M. Dzierżanowski, *Smoleńsk. Zapis śmierci*, Warszawa 2011; J. Lichocka, *Przebudzenie*, Kraków 2012; *Pamiętamy... Bóg, honor, ojczyzna. Antologia wierszy poświęconych katastrofie smoleńskiej 10.04.2014 r.*, red. J.D. Telejko, Bielski Wrocławskie 2011; *Pamiętamy. Smoleńsk 10.04.2010*, oprac. tekstów M. Skowron, I. Havranek, Warszawa 2011; A. Panasiuk, „Basiu, czy to nie twój brat leciał do Smoleńska?”. *Arcybiskup Miron Chodakowski (1957-2010)*, Hajnówka 2011; A. Popek, *Obrączki. Opowieść o rodzinie Marii i Lecha Kaczyńskich*, Warszawa 2010; *Prawda zwycięży. Homilie upamiętniające tragicznie zmarłych pod Smoleńskiem wygłoszone w warszawskiej bazylice archikatedralnej. Teksty autoryzowane (2010-2013)*, oprac. M.P. Romaniuk, Warszawa 2013; W. Prażuch, *Katyń II. Słońce wschodziło czerwone... Wspomnienie z wyjazdu do Katynia i Smoleńska w dniu 10 kwietnia 2010 roku*, Tarnów 2011; J. Racewicz, *12 rozmów o miłości. Rok po katastrofie*, Warszawa 2011; *taż, 12 rozmów o pamięci. Oswajanie nieobecności*, Warszawa 2012; J. Solińska, *96 krzyży. Pamięci ofiar katastrofy smoleńskiej*, Lublin 2012; B. Stanisławczyk, *Ostatni krzyk. Od Katynia do Smoleńska. Historie dramatów i miłości*, Poznań 2012; G. Szczerbka, *Teoria zemsty*, Gdynia 2013; T. Torąńska, *Smoleńsk*, Warszawa 2013; D. Walusiak, *Wdowy smoleńskie*, Kraków 2011; *Zginęli pod Smoleńskiem. Pamięci polskich elit: 10 kwietnia 2010 r.*, red. D. Krakowski, Częstochowa 2011.

Millera²⁰, dotyczące przyczyn i przebiegu katastrofy, nierzadko wyraźnie politycznie nachylone w którąś ze stron sporu²¹.

Temu natłokowi wiadomości medialnych, dyskusji, debat, sporów, przepychanek, a niekiedy połażanek, gdzie wspomnienia tragicznych losów ofiar splatają się z zarzutami o niedbałość, a nawet oskarżeniami o zdradę, nie towarzyszy jednak równie ożywiona debata naukowa, zwłaszcza gdy idzie o konsekwencję katastrofy 10/04 dla polskiego społeczeństwa. W porównaniu z aktywnością publicystyczną przedstawiciele nauk społecznych zdają się nie mieć wiele do powiedzenia na ten temat i nie idzie tu wcale o liczbę publikacji, lecz o to, że katastrofa 10/04 nie stała się, jak do tej pory, ważnym przedmiotem naukowych badań. Książki i artykuły poświęcone jej bezpośrednio są dość rzadkie²². Podobnie lista artykułów, które w sposób bezpośredni odnoszą się do katastrofy 10/04 również nie jest zbyt długa²³. Oczywiście to tragiczne wydarzenie po-

²⁰ Mowa tu o *Raporcie końcowym z badania zdarzenia lotniczego nr 192/2010/11 samolotu Tu-154M nr 101 zaistniałego dnia 10 kwietnia 2010 r. w rejonie lotniska Smoleńsk północny*, przygotowanym przez Komisję Badania Wypadków Lotniczych Lotnictwa Państwowego, Warszawa 2011, [online] <http://mswia.datacenter-poland.pl/RaportKoncowyTu-154M.pdf>, 9 III 2014.

²¹ Zob. np.: S. Amielin, *Ostatni lot. Spojrzenie z Rosji*, przeł. E. Skórska, Warszawa 2011; *Antologia Zbrodni Smoleńskiej*, Warszawa 2011; P. Bugajski, *Cała prawda o Smoleńsku. Nowe fakty*, Warszawa 2012, *Fakt Książka*, 1/2012; tenże, *Cała prawda o Smoleńsku. Rekonstrukcja zdarzeń*, Warszawa 2011, *Fakt Album*, 1/2011; K. Galimski, P. Nisztor, *Kto naprawdę ich zabił? Cała prawda o katastrofie smoleńskiej*, Warszawa 2010; *Katastrofa. Bilans dwóch lat*, red. J.F. Staniłko, Warszawa 2012; J. Osiecki i in., *Ostatni lot. Raport w sprawie katastrofy*, Warszawa 2011; L. Szymowski, *Operacja „Smoleńsk”. Dlaczego musiał zginąć prezydent Lech Kaczyński?*, Warszawa 2013, *Biblioteka Wolności*; L. Szymowski, *Zamach w Smoleńsku. 11 miesięcy po katastrofie Tu-154M*, Warszawa 2011; T. Święchowicz, *Smoleński upadek. Katastrofa, która wstrząsnęła światem*, Warszawa 2011; w *Polityce.pl: Polska po 10 kwietnia 2010 r. Wybór tekstów*, red. A. Bazak i in., Warszawa 2011; *Żaloba*, red. S. Sierkowski, A. Szczęśniak, Warszawa 2010, *Seria Publicystyczna „Krytyki Politycznej”*, 4.

²² Książkowe publikacje naukowe poświęcone analizie przekształceń polskiego społeczeństwa i sfery politycznej po katastrofie smoleńskiej są nader skromne. Wśród nich na plan pierwszy wybijają się: *Po katastrofie smoleńskiej; Katastrofa smoleńska. Reakcje społeczne, polityczne i medialne*, red. P. Gliński, J. Wasilewski, Warszawa 2011, *Seria Wydawnicza Polskiego Towarzystwa Socjologicznego*; oraz pisane z perspektywy teatrologicznej: D. Kosiński, *Teatra polskie. Rok katastrofy*, Kraków–Warszawa 2013.

²³ Zob. m.in.: R. Alberski, *Dylematy wyborcy. Czynniki wpływające na zachowania wyborcze w kampanii prezydenckiej i samorządowej w 2010 roku*, „Preferencje Polityczne. Postawy, identyfikacje, zachowania” 2011, nr 2; L. Baran, *Tożsamość narodowa Polaków w przekazach „Naszego Dziennika” i „Gazety Wyborczej” w tygodniu żałoby narodowej po katastrofie smoleńskiej*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Organizacja i Zarządzanie” 2013, nr 65, s. 25-45; A. Bejma, *Od afery Rywina do katastrofy smoleńskiej – nowe (utrwalone) podziały społeczno-polityczne w Polsce*, „Studia Politologiczne” 2013, nr 29, s. 122-132; T. Bojarowicz, *W cieniu katastrofy i powodzi. Wybory prezydenckie w Polsce w 2010 roku*, „Studia Politologiczne” 2010, nr 19, s. 63-78; J. Ćwiek-Karpowicz, *Smoleńsk – konsekwencje dla stosunków polsko-rosyjskich*, „Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej” 2011, s. 27-40; A. Fedas, *Doniesienia o katastrofie pod Smoleńskiem...*; K. Jaruga, Ż. Krawczyk, *Stosunek Polaków do wydarzeń posmoleńskich w perspektywie deklarowanych preferencji politycznych*, „Preferencje Polityczne. Postawy, identyfikacje, zachowania” 2011, nr 2, s. 31-54; M. Mateja, *Ikonażaloba żałoby narodowej 2010 (na przykładzie polskiej prasy)*, [w:] *Media wobec śmierci*, t. 1, red. K. Kwasik, J. Jaroszyński, G. Lęicki, Warszawa 2012, s. 11-26; też: *Informacja, interpretacja czy ideologizacja? Katastrofa pod Smoleńskiem na fotografiach dziennikarskich*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia de Cultura”

jawia się w publikacjach naukowych znacznie częściej, aniżeli wynikałoby to z przytaczanych prac, jednak zazwyczaj jako tło, co najwyżej cezura oddzielająca Polskę „sprzed katastrofy” i „po katastrofie”. Pytania „jak się zmieniło polskie społeczeństwo?” oraz „dlaczego się zmieniło?” nie pojawiają się zbyt często, może z wyjątkiem okazjonalnie organizowanych debat, w których obok publicystów występują także naukowcy. Mając to na względzie, warto podejmować badania uwzględniające zarówno krótko-, jak i długotrwałe następstwa katastrofy 10/04. Badania prezentowane zarówno w tym artykule, jak i w dopiero przygotowywanych mają – przypomnijmy – podjąć problem owych konsekwencji w oparciu o TMT. Zanim jednak o tym, warto jeszcze przedstawić stosunek Polaków do katastrofy 10/04 na podstawie badań opinii publicznej.

STOSUNEK POLSKIEGO SPOŁECZEŃSTWA DO KATASTROFY 10/04 W ŚWIELE BADAŃ OPINII PUBLICZNEJ

Po 10 kwietnia 2010 r. CBOS oraz TNS OBOP opublikowały kilkadziesiąt raportów z badań sondażowych, które w sposób bezpośredni dotyczyły zagadnień związanych z katastrofą smoleńską. Przedstawienie w tym miejscu ich wszystkich nie jest potrzebne, jednak kilka kluczowych tendencji, gdy idzie o stosunek polskiego społeczeństwa do katastrofy 10/04 i jej następstw, warto pokazać.

Można powiedzieć, że polskie społeczeństwo zareagowało na katastrofę 10/04 dwojako. Z jednej strony obecne były silne uczucia wspólnotowe i patriotyczne, z drugiej strony niewiara w możliwość niewikłania politycznego katastrofy. W pierwszym badaniu po katastrofie 10/04 Polacy deklarowali duży stopień jedności. Niemal wszyscy respondenci stwierdzili, że śledzą informacje na temat katastrofy na bieżąco w telewizji, radiu, prasie i innych środkach masowego przekazu, ponad 96% badanych odpowiedziało, że Polacy przyjęli właściwą postawę wobec tych wydarzeń. Równie wysoko oceniono zachowania polityków, przedstawicieli Kościoła katolickiego i telewizji. 83% respondentów oceniło działania władz po katastrofie jako właściwe i odpowiednie do sytuacji, zaś 94% uważało, że zrobiły one wszystko, by godnie pożegnać ofiary katastrofy i uczcić ich pamięć. 83% deklarowało, że katastrofa wyzwoliła poczucie solidarności w społeczeństwie. Jednocześnie 74% respondentów wskazywało,

2011, Vol. 2, s. 38-48; też, *Kir i krzyż. Symbole państwowe i religijne podczas żałoby narodowej 2010 roku*, [w:] *Symbol w polityce*, red. I. Massaka, Toruń 2012, s. 358-377; też, *O zmarłych tylko dobrze? Pośmiertny wizerunek Lecha Kaczyńskiego a problem wolności prasy*, [w:] *Nie po myśli władzy. Studia nad cenzurą i zakresem wolności słowa na ziemiach polskich od wieku XIX do czasów współczesnych*, red. D. Degen, M. Żynda, Toruń 2012, s. 421-440; też, *Pompa funebre współcześnie. Polityczny, symboliczny i medialny wymiar pogrzebu prezydenta Lecha Kaczyńskiego*, [w:] *Odsłony współczesnej polityki*, red. J. Golinowski, A. Laska, Bydgoszcz 2012, s. 166-18; A. Sierbińska, *Ojciec nadal nie żyje. Polski Hamlet i paranoja*, „Dialog” 2014, nr 4, s. 59-72; M. Solak, K. Churska-Nowak, *Mitologizacja katastrofy smoleńskiej. Między spontanicznością a polityczną kalkulacją*, „Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne” 2011, nr 28, s. 232-247; M. Witkowski, *Kategoria dyslokacji w analizie zmian zachodzących w polskim dyskursie publicznym po katastrofie w Smoleńsku*, „Studia Socjologiczne” 2012, nr 1, s. 131-147.

że katastrofa 10/04 stanie się przedmiotem gry politycznej i to już w zbliżającej się wówczas kampanii prezydenckiej²⁴.

Początkowo w polskim społeczeństwie dominowały postawy pojednawcze, jednak dość szybko zaczęły one ustępować głębokim podziałom dotyczącym przede wszystkim kwestii możliwości wyjaśnienia tak przyczyn katastrofy 10/04, jak i jej skutków. Jeszcze w miesiąc po tym tragicznym zdarzeniu ledwie 9% respondentów sądziło, że było ono efektem czyjejś złej woli, lecz widoczny był już wówczas sceptycyzm w zakresie możliwości jego wyjaśnienia. 51% pytanym sądziło, że nie zostanie ono w pełni wyjaśnione, 69% uważało, że strona rosyjska nie będzie dążyła do pełnego wyjaśnienia, 39% – że nie będzie tego robiła strona polska, zaś 66% uważało, że jest to sprawa zbyt skomplikowana i trudna, aby można było ją w pełni wyjaśnić. Jednocześnie 23% respondentów uważało, że katastrofa 10/04 była wynikiem ludzkich błędów i uchybień²⁵. I o ile na początku czerwca 2010 r. respondenci jeszcze dobrze oceniali działania państwa związane ze sprowadzeniem zwłok i pochówkiem (76%), o tyle wykazali już znacznie mniej zadowolenia z przygotowań i przebiegu przelotu prezydenckiego samolotu (34%) oraz wyjaśnienia przyczyn katastrofy (29%). Oczywiście oceny te były znacząco różne, gdy weźmie się pod uwagę elektoraty partii politycznych²⁶.

Narastanie zniecierpliwienia w polskim społeczeństwie oraz podejrzliwości co do przyczyn katastrofy i prób jej wyjaśniania uwidoczniło się wyraźnie przy okazji publikacji Raportu Millera 29 lipca 2011 r. 41% respondentów biorących w udział w badaniu CBOS na temat ocen tego raportu stwierdziło, że jest on nierzetelny, albowiem nie uwzględniono w nim wszystkich ważnych okoliczności katastrofy²⁷. Znaczna część pytanym była skłonna widzieć powody katastrofy „na zewnątrz”, kierując zarzuty w stro-

²⁴ CBOS, Komunikat z badań, BS/78/2010, *Polska i Polacy po katastrofie pod Smoleńskiem*, Warszawa, VI 2010, s. 7-11.

²⁵ Ponadto 19% pytanym wskazywało na wyjątkowy zbieg okoliczności, nad którymi nie można było zapanować, zaś 9% – o czym już wspominałem – że katastrofa była konsekwencją czyjejś złej woli, 34% pytanym odpowiedziało „wszystkiego po trochu”, zaś 15% – „trudno powiedzieć”. TNS OBOP, K.031/10, *Wyjaśnianie katastrofy smoleńskiej*, Warszawa, V 2010, s. 2-4. Na marginesie warto dodać, że katastrofa 10/04 była także znaczącym momentem w ocenie stosunków polsko-rosyjskich. Dość powiedzieć, że jeszcze we wrześniu 2008 r. 55% respondentów wskazywało, że są one złe. Odsetek ten uległ zmniejszeniu w marcu 2010 r. do 38%, aby w maju tego roku osiągnąć wartość ledwie 15% przy 29% deklarujących, że stosunku polsko-rosyjskie są dobre. We wrześniu 2010 r. odsetek uważających, iż stosunki polsko-rosyjskie są dobre, spadł do 19% przy wzroście do 28% odpowiedzi, że stosunki te są złe. CBOS, Komunikat z badań, BS/28/2011, *Opinie o stosunkach polsko-rosyjskich po katastrofie smoleńskiej i działaniach mających wyjaśnić jej przyczyny*, Warszawa, III 2011. W okresie od maja 2010 do sierpnia 2011 r. pozytywna ocena pracy strony rosyjskiej w tej kwestii spadła z 50% do 21%, zaś negatywna wzrosła z 34% do 60%, osiągając nawet w lutym 2011 r. 71%. W tym samym okresie odsetek respondentów odpowiadających, że władzom rosyjskim zależy na wyjaśnieniu przyczyn katastrofy, zmalał z 58% do 24%. CBOS, Komunikat z badań, BS/113/2011, *Polacy o raporcie komisji Millera i przyczynach katastrofy samolotu pod Smoleńskiem*, s. 14-16.

²⁶ TNS OBOP, K.042/10, *Egzamin i lekcja smoleńska*, Warszawa, VII 2010, s. 3.

²⁷ Przekonanych o rzetelności raportu było 30% badanych, zaś 29% nie miało zdania. CBOS, Komunikat z badań, BS/113/2011, *Polacy o raporcie komisji Millera...*, s. 4.

nę rosyjską²⁸. Nie dziwi więc, że z czasem zaczął rosnać odsetek respondentów sceptycznych wobec możliwości wskazania przyczyn katastrofy smoleńskiej²⁹, zaś przekonania respondentów na temat działań polskiego rządu w sprawie wyjaśnienia przyczyn katastrofy smoleńskiej radykalizowały się³⁰.

W badaniach z 2011 i 2013 r. przeprowadzanych w ramach projektu „Diagnoza społeczna” zadano respondentom pytanie o prawdopodobne przyczyny katastrofy smoleńskiej. Uzyskane wyniki są dość zróżnicowane. 36% pytanych w roku 2011 wskazało na naciski na pilotów, aby lądowali bez względu na warunki (w roku 2013 – 25,4%), 32,2% podało jako przyczynę ogólny bałagan w instytucjach odpowiedzialnych za lot (2013 – 26,9%), 21,7% uznało, że to błąd pilotów/kontrolerów lotu jest głównym powodem katastrofy (2013 – 20,4%), zaś 12,3% było przekonanych, że był to zamach, spisek (2013 – 16,4%), 6,1% (2013 – 4,9%) było przeświadczonych o innej przyczynie, zaś 25,5% w roku 2011 i 29,7% w roku 2013 odpowiadało „trudno powiedzieć”³¹. Można więc powiedzieć, że z czasem wśród Polaków rosło przekonanie o tym, iż katastrofa smoleńska mogła być przez kogoś celowo spowodowana, oraz rosło niezdecydowanie co do przyczyn katastrofy³².

²⁸ Świadczy o tym choćby fakt, że 52% badanych wskazało jako główny czynnik prowadzący do katastrofy nieprzygotowanie lotniska w Smoleńsku. Dla wielu respondentów kluczowe były błędne informacje z wieży kontroli lotów dotyczące ścieżki podejścia (44% wskazań), wynikające z posługiwania się błędnym wysokościomierzem (28%) oraz spóźniona informacja o zejściu poniżej bezpiecznej wysokości (28%). Dla 32% ważny był nacisk na pilotów, by lądowali bez względu na warunki atmosferyczne. CBOS, Komunikat z badań, BS/113/2011, *Polacy o raporcie komisji Millera...*, s. 8.

²⁹ Już w rok po katastrofie 10/04 w badaniach TNS OBOP 68% respondentów uważało, iż katastrofa nie została rzetelnie wyjaśniona, 65% było sceptycznych wobec przekonania, że stanie się to w najbliższej przyszłości, zaś 51% uważało, że nigdy się to nie stanie. Ponadto 69% sądziło, że politycy wyciągali z katastrofy wnioski, jakich nie powinni wyciągać. TNS OBOP, K.020/11, *Katastrofa Smoleńska w Polsce*, Warszawa, IV 2011, s. 2-4.

³⁰ O ile w marcu 2011 r. w badaniach CBOS 20% respondentów wskazywało, że „tak naprawdę rząd zaniechał wszelkich możliwości rzetelnego wyjaśnienia tej katastrofy”, zaś 11% odpowiadało, że „Rząd zrobił w tej sprawie wszystko, co możliwe”, o tyle w październiku 2013 r. odpowiedzi przyjmowały odpowiednio wartości: 31% i 17%. Jednocześnie na przestrzeni dwóch i pół roku odsetek respondentów wskazujących, że „Rząd wiele zrobił w tej sprawie, ale dopuścił się też wielu zaniechań”, skurczył się z 61% do 45%. CBOS, Komunikat z badań, BS/150/2013, *Opinie na temat przyczyn katastrofy pod Smoleńskiem. Czy konferencja naukowa rozstrzygnęłaby wątpliwości?*, Warszawa, X 2013, s. 3.

³¹ J. Czapiński, *Identyfikacja i aktywność polityczna*, [w:] *Diagnoza społeczna 2013. Warunki i jakość życia Polaków. Raport*, red. tenże, T. Panek, „Contemporary Economics” 2013, Vol. 7, Special Issue, s. 309. Rzecz jasna wyniki te były silnie związane z poparciem dla partii politycznych. Wśród zwolenników PO dominowały odpowiedzi wskazujące na błąd pilotów oraz naciski na nich (odpowiednio 45% i 43,1% w roku 2013), zaś 48,9% zwolenników PiS było przekonanych o tym, że przyczyną katastrofy był zamach. *Tamże*, s. 308. Warto jeszcze dodać, że w badaniu CBOS z 2012 r. 25% respondentów było przekonanych, że prezydent Lech Kaczyński mógł ponieść śmierć w wyniku zamachu. Według badań CBOS wiara w zamach jest częstsza wśród mieszkańców wsi, osób o niższym wykształceniu, o niższych dochodach, regularnie biorących udział w praktykach religijnych, a także posiadających poglądy prawicowe. CBOS, Komunikat z badań, BS/85/2012, *Katastrofa pod Smoleńskiem – kto wierzy w teorię zamachu?*, Warszawa, VI 2012, s. 4-6.

³² Należy zaznaczyć, że kolejne wydarzenia tylko podgrzewały atmosferę. I tak np. błędy w identyfikacji ciał szeroko dyskutowane w drugiej połowie 2012 r. stanowiły dla 41% pytanych „dowód na zaniedbania,

Podsumowując ten wątek, można powiedzieć, że w świetle badań opinii publicznej katastrofa 10/04 była jednym z elementów wprowadzających raczej podziały aniżeli wzmacniających poczucie wspólnotowości. Ten dezintegrujący charakter został wyrażony określony w listopadzie 2012 r., gdy 0% respondentów wskazało na katastrofę smoleńską jako na wydarzenie łączące Polaków, przy 13% głosów na rzecz przekonania, że to ona najbardziej dzieli Polaków³³. To tragiczne wydarzenie odegrało także najpewniej rolę w dalszej polaryzacji poglądów politycznych³⁴. Znamienne również były i są spory dotyczące pochówku Lecha Kaczyńskiego na Wawelu, jak i ewentualnego miejsca postawienia pomnika upamiętniającego katastrofę 10/04³⁵. Wszystko to sprawia, że opinie na temat katastrofy smoleńskiej są najprawdopodobniej jednym z czynników wpływających na postawy polityczne i wybory.

Pozostaje pytanie, dlaczego okazało się to aż tak istotne. Odpowiedź, która nasuwa się pierwsza, jest dość oczywista. Zginęło przecież dziewięćdziesiąt sześć osób, w tym przedstawiciele najważniejszych instytucji społeczno-politycznych. Ta tragedia nie miała precedensu nie tylko w historii Polski, ale i świata. Sądzę jednak, że waga tego wydarzenia była i jest związana nie tylko z jego skalą, lecz także z faktem, iż uruchomione zostały procesy, które znacząco wpłynęły na postrzeganie rzeczywistości społeczno-politycznej. To o nich mówi właśnie teoria opanowywania trwogi. Przejdźmy więc do omówienia jej przewidywań w kontekście dostępnych wyników badań opinii publicznej.

TEORIA OPANOWYWANIA TRWOGI JAKO RAMA ANALIZ KATASTROFY 10/04

Jak się zdaje, TMT przedstawia szereg interesujących hipotez dotyczących reakcji na eksponowanie bodźców przypominających o śmierci. Niestety, ze względu na cel tego

jakich się dopuszczono w związku z katastrofą”, zaś dla 49% zamienienie ciał „podważa wcześniejsze ustalenia dotyczące ofiar katastrofy smoleńskiej i właściwie teraz nie wiadomo, które szczątki gdzie są pochowane”. CBOS, Komunikat z badań, BS/144/2012, *Opinie o błędach w identyfikacji ofiar katastrofy pod Smoleńskiem*, Warszawa, X 2012, s. 4. Po głośnym artykule na temat rzekomego odnalezienia we wraku samolotu materiałów wybuchowych (C. Gmyz, *Trotyl na wraku tupolewa*, „Rzeczpospolita” 2012, 30 X) 48% badanych uznało, że powinno się powołać międzynarodową komisję do wyjaśnienia przyczyn katastrofy smoleńskiej. CBOS, Komunikat z badań, BS/162/2012, *Postrzeganie katastrofy smoleńskiej po „sprawie trotylu”*, Warszawa, XII 2012, s. 6.

³³ TNS OBOP, K.073/12, *Opinie Polaków na temat obchodów ważnych rocznic*, Warszawa, XI 2012, s. 3.

³⁴ Uderzająca jest zaobserwowana w badaniach opinii publicznej nieufność, gdy idzie o intencje głównych partii politycznych. W listopadzie 2012 r. ledwie 7% respondentów wskazywało, że zarówno PO, jak i PiS chodzi o prawdę w wyjaśnianiu katastrofy, zaś 39% twierdziło, że obu partiom chodzi wyłącznie o władzę, 15% wskazywało, że o prawdę walczy PO, zaś o władzę PiS, podczas gdy 17% było odmiennego zdania. TNS OBOP, K.068/12, *Pytania smoleńskie*, Warszawa, XI 2012, s. 3.

³⁵ W październiku 2010 r. przekonanych o zasadności pochówku Lecha Kaczyńskiego na Wawelu było 27% pytaných (w tym 10% zdecydowanych zwolenników), zaś 64% respondentów było przeciwnych tej decyzji, w tym 35% zdecydowanie przeciwnych. Wartości te do roku 2012 w zasadzie nie uległy większym zmianom. TNS OBOP, K.033/12, *Spór o Wawel, Pomnik Smoleński i o ocenę Lecha Kaczyńskiego (2010-2012)*, Warszawa, V 2012, s. 2.

artykułu oraz dostępne wyniki badań opinii publicznej nie wszystkie można rozpatrywać. Na kilka warto jednak zwrócić szczególnie baczna uwagę.

Zgodnie z wynikami badań eksperymentalnych prowadzonych w ramach TMT można uznać, że ekspozycja na bodźców przypominających o śmierci prowadzi do większego poparcia dla charyzmatycznych liderów, którzy są postrzegani jako depozytariusze wartości istotnych dla wspólnoty, podkreślają jej ważność czy wydają się kluczowi dla jej podtrzymania³⁶. Jak zauważa Tom Pyszczynski: [...] *egzystencjalny lęk wzmacnia preferencje dla kandydatów z jasną wizją i patriotycznym przesłaniem*³⁷. Oznacza to, że wraz z pojawieniem się stałej ekspozycji śmierci jesteśmy bardziej skłonni do poparcia liderów politycznych o jasno określonych poglądach i mówiących otwarcie o konieczności wzmacniania wspólnoty. Nie oznacza to, że w czasach trwogi lepszy jest polityk mówiący twardo i mocno aniżeli szukający subtelnych intelektualnie odpowiedzi na trudne pytania lub że odwołanie do wątków patriotycznych czy nacjonalistycznych jest z miejsca skuteczne, przynosząc popularność i wzrost notowań. Charyzmatyczność w tym miejscu to raczej wierność pewnym poglądom, to bycie postrzeganym jako ktoś, na kim można się oprzeć, kto zapewni symboliczne trwanie wspólnoty, kto jest „strażnikiem” wartości ważnych dla grupy. W tym sensie wzrost poparcia dla charyzmatycznych liderów nie musi wiązać się wyłącznie ze wzrostem poparcia dla polityków o wyraźne narodowe poglądy. Sądzę, że można to widzieć w kategoriach poparcia dla polityków różnych opcji ideowych, którzy są traktowani przez swoich zwolenników jako depozytariusze wspólnotowych wartości.

Za taką interpretacją przemawiają wyniki innych badań przeprowadzonych w ramach TMT. Otóż wraz z ekspozycją na bodźców przypominających o śmierci postawy polityczne ugruntowują się, stają się wyraźniejsze, bardziej jednoznaczne. W jednym z badań poddano analizie zmiany opinii osób konserwatywnych lub liberalnych. Zgodnie z przypuszczeniami po ekspozycji bodźca ci pierwsi zareagowali wzrostem niechęci do liberałów, którzy w tym przypadku mogą być postrzegani jako zagrażający ich światopoglądowi. Co ciekawe, „liberałowie” nie odwzajemnili tej niechęci. Przeciwnie, zaobserwowano u nich wzrost tolerancji. Na gruncie TMT takie procesy są wytłumaczalne. Jeśli ekspozycja śmierci prowadzi do poszukiwania bezpieczeństwa i spokoju we wspólnocie, poprzez wsparcie i obronę kulturowych światopoglądów, to należy oczekiwać, że w przypadku pojawienia się trwogi „konserwatyści” staną się jeszcze bardziej konserwatywni, zaś „liberałowie” – bardziej liberalni. Innymi słowy, u tych pierwszych, raczej nieufnych i mniej skłonnych do akceptacji różnego rodzaju odmienności, powinniśmy zaobserwować wzmożenie takiej postawy, zaś w przypadku tych drugich wzrost

³⁶ Zob. np.: F. Cohen, S. Solomon, *The Politics of Mortal Terror*, s. 316-319; F. Cohen i in., *Attraction. The Effects of Mortality Salience on Evaluations of Charismatic, Task-Oriented, and Relationship-Oriented Leaders*, „Psychological Science” 2014, Vol. 15, nr 12, s. 846-851; T. Pyszczynski, Z. Rothschild, A. Abdollahi, *Terrorism, Violence, and Hope for Peace...*, s. 319; K.E. Vail III i in., *Values and Presidential Politics. Mortality Salience, Compassionate Values, and Support for Barack Obama and John McCain in the 2008 Presidential Election*, „Analyses of Social Issues and Public Policy” 2009, Vol. 9, nr 1, s. 257, [online] <http://dx.doi.org/10.1111/j.1530-2415.2009.01190.x>.

³⁷ T. Pyszczynski, *What Are We so Afraid of?*..., s. 843.

akceptacji odmienności i tolerancji. W toku badań eksperymentalnych pokazano słuszność tych przewidywań³⁸. Efekt ten może utrzymywać się przez kilka lat, przy czym jest trwalszy w przypadku osób o poglądach konserwatywnych. Innymi słowy, na podstawie badań można uznać, iż istnieją mocne przesłanki, by twierdzić, że ekspozycja na bodźców przypominających o śmierci może trwale zmienić postawy polityczne. Są one bardziej ugruntowane i wyraźniejsze³⁹. Na podstawie innego eksperymentu stwierdzono także, że ekspozycja na śmiertelność w przypadku osób o niskim ogólnym stopniu lęklivosti prowadzi do wzrostu poparcia dla polityków lewicowych, zaś w przypadku osób o wysokim ogólnym stopniu lęklivosti – do wzrostu poparcia dla polityków prawicowych⁴⁰.

Biorąc pod uwagę wyniki powyższych badań, można uznać, że ekspozycja na śmierć powinno prowadzić do większego wsparcia dla wyznawanych poglądów politycznych, i to bez względu na orientację polityczną. Zarówno wśród osób o konserwatywnych, jak i liberalnych przekonaniach powinniśmy zaobserwować to zjawisko.

Dlaczego wspominam właśnie o tych badaniach? Bo płyną z nich, moim zdaniem, wnioski, które można zilustrować za pomocą dostępnych badań opinii publicznej. Należy w tym miejscu mocno przypomnieć, że badania, z których będę tu korzystał, nie były wykonywane pod kątem testowania hipotez płynących z TMT. Niemniej jednak wśród wielu raportów publikowanych głównie przez CBOS oraz TNS OBOP (obecnie TNS Polska) da się odnaleźć pewne informacje, które mogą uprawdopodobnić przewidywania TMT. Ważnym ograniczeniem jest tu wszakże czas. Chcąc uzyskać możliwie wiarygodne dane (o pewności mówić tu w żadnym względzie nie można, o czym trzeba pamiętać i stale przypominać: prezentowane tu dane jedynie ilustrują i uprawdopodobniają hipotezy płynące z TMT), należy wziąć pod uwagę przede wszystkim te, które uzyskiwane są w drodze powtarzalnych pomiarów, najlepiej w miesięcznych interwałach. Pozwalają one bowiem uchwycić przewidywane różnice lub wskazać ich nieobecność w krótkim i długim okresie. Powyższe warunki spełniają raporty dotyczące: zaufania do polityków oraz oceny instytucji społeczno-politycznych, i to na nich skupię się w dalszej części.

Wracając do twierdzeń TMT, warto podkreślić, że jeśli ekspozycja na bodźców przypominających o śmierci prowadzi do zwiększonego poparcia dla charyzmatycznych liderów oraz ugruntowania poglądów politycznych, to zgodne z tymi twierdzeniami będą następujące hipotezy:

H1: ekspozycja na bodźców przypominających o śmierci prowadzi do wzrostu deklaracji zaufania do polityków,

³⁸ J. Greenberg i in., *Terror Management Theory and Tolerance ...*, s. 212-220.

³⁹ A. Chatard, J. Arndt, T. Pyszczynski, *Loss Shapes Political View? Terror Management, Political Ideology, and the Death of Close Others*, „Basic and Applied Social Psychology” 2010, Vol. 32, nr 1, s. 5, [online] <http://dx.doi.org/10.1080/01973530903539713>.

⁴⁰ D.R. Weise i in., *Interpersonal Politics. The Role of Terror Management and Attachment Processes in Shaping Political Preferences*, „Psychological Science” 2008, Vol. 19, nr 5, s. 450-452, [online] <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9280.2008.02108.x>.

- H2: ekspozycja na bodźców przypominających o śmierci prowadzi do spadku deklaracji nieufności wobec polityków,
- H3: ekspozycja na bodźców przypominających o śmierci prowadzi do wzrostu pozytywnych ocen funkcjonowania instytucji społeczno-politycznych stojących na straży wspólnotowych wartości,
- H4: ekspozycja na bodźców przypominających o śmierci prowadzi do spadku negatywnych ocen funkcjonowania instytucji społeczno-politycznych stojących na straży wspólnotowych wartości.

Uważam, że powyższe hipotezy są zgodne z twierdzeniami TMT i możliwe jest ich przetestowanie na podstawie dostępnych wyników badań opinii publicznej. H1 jest przeformułowaną hipotezą dotyczącą wzrostu poparcia dla charyzmatycznych polityków. Jeśli bowiem wraz z ekspozycją na bodźców przypominających o śmierci wzrasta dla nich poparcie, a jednocześnie wiemy, że jest ono niezależne od orientacji politycznej, a więc nie dotyczy tylko polityków konserwatywnych lub liberalnych, to przejawem takiego poparcia będzie, moim zdaniem, wzrost zaufania do polityków stojących na czele ugrupowań politycznych, a przez to będących ideowymi i symbolicznymi przywódcami pewnej części społeczeństwa. H2 jest odwrotnością H1. H3 oparta jest na przekonaniu, że ekspozycja na bodźców przypominających o śmierci prowadzi do poszukiwania oparcia w kulturowych światopoglądach, słowem – w wartościach wspólnoty. Sądzę, że instytucje społeczno-polityczne stają się w takich chwilach symbolicznym ucieleśnieniem wspólnoty i wzrost poparcia dla nich jest formą obrony kulturowych światopoglądów. H4 jest, rzecz jasna, odwrotnością H3. Zobaczmy teraz, jak mają się te hipotezy do wyników badań opinii publicznej.

ZAUFANIE DO POLITYKÓW PO KATASTROFIE 10/04

Pomiar zaufania oraz nieufności do polityków jest dokonywany przez CBOS niemal każdego miesiąca i pozwala nam zobaczyć zmiany, jakie zaszły na początku kwietnia 2010 r. Samo badanie było przeprowadzane wówczas w dniach 8-19 kwietnia. Rzecz jasna, w opublikowanym raporcie nie znalazły się wyniki dla pięciu polityków, którzy zginęli w katastrofie 10/04. Zgodnie z przewidywaniami TMT powinniśmy zaobserwować wzrost deklaracji ufności oraz spadek deklaracji nieufności dla poszczególnych polityków. Tak rzeczywiście się stało, i to dla wszystkich polityków, dla których mierzono poziom zaufania. Bez znaczenia okazały się partyjne barwy, pełnione funkcje, „widzialność” medialna, popularność itp.⁴¹ Już tu można zastrzec, że jest to sytuacja bez precedensu, która nie ma odpowiednika ani we wcześniejszych, ani w późniejszych pomiarach! Szczegółowe dane dla deklaracji w marcu i kwietniu 2010 r. prezentuje tabela 1.

⁴¹ CBOS, Komunikat z badań, BS/55/2010, *Zaufanie do polityków w okresie żałoby narodowej*, Warszawa, IV 2010, s. 2.

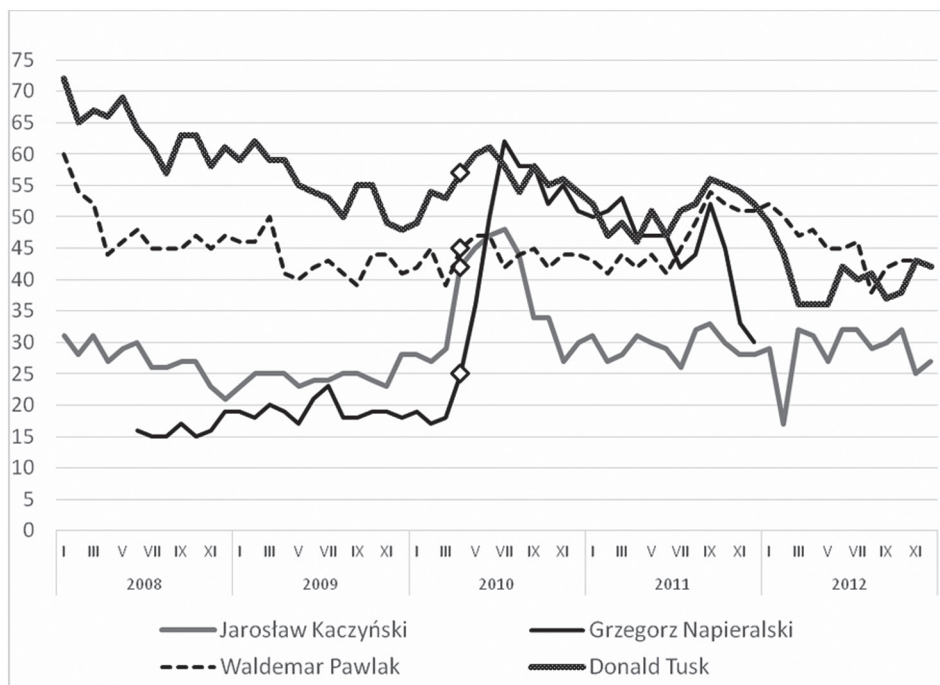
Tabela 1. Stosunek do polityków w marcu i kwietniu 2010 r.

Politycy	Zaufanie			Nieufność		
	III 2010	IV 2010	Zmiana	III 2010	IV 2010	Zmiana
Bronisław Komorowski	57	65	+8	12	9	-3
Donald Tusk	53	57	+4	29	22	-7
Radosław Sikorski	52	54	+2	18	14	-4
Lech Kaczyński	40			44		
Marek Borowski	39			11		
Andrzej Olechowski	39	41	+2	15	11	-4
Waldemar Pawlak	39	45	+6	25	16	-9
Jerzy Szmajdziński	32			14		
Ewa Kopacz	30	36	+6	33	28	-5
Jarosław Kaczyński	29	42	+13	51	28	-23
Zbigniew Wassermann	28			27		
Ludwik Dorn	23			27		
Grzegorz Schetyna	21	29	+8	25	18	-7
Bogdan Borusewicz	20	31	+11	8	5	-3
Beata Kempa	20			23		
Bartosz Arłukowicz	19	20	+1	7	3	-4
Michał Boni	19	20	+1	10	8	-2
Mariusz Kamiński	19	23	+4	26	17	-9
Jacek Rostowski	18	21	+3	8	5	-3
Grzegorz Napieralski	18	25	+7	20	12	-8
Władysław Stasiak	14			10		
Mirosław Sekuła	14	19	+5	18	10	-8
Roman Giertych	14			56		
Grażyna Gęsicka	10			12		
Jan Krzysztof Bielecki		34			6	
Tomasz Nałęcz		31			5	
Janusz Palikot		27			38	
Julia Pitera		35			21	
Stanisław Żelichowski		17			2	
Jolanta Fedak		10			5	
Ewa Kierzkowska		4			1	

Źródło: oprac. własne na podstawie: CBOS, Komunikat z badań, BS/43/2010, *Zmiany w rankingu zaufania do polityków*, Warszawa, III 2010, s. 3; CBOS, Komunikat z badań, BS/55/2010, *Zaufanie do polityków w okresie żałoby narodowej*, Warszawa, IV 2010, s. 2.

Szczególnie ważny wydaje się wzrost zaufania dla liderów partii posiadających reprezentację parlamentarną, albowiem to w nich należy widzieć przywódców poszczególnych środowisk politycznych. Analiza danych dla czterech liderów partii politycznych posiadających swoich przedstawicieli w Sejmie: Jarosława Kaczyńskiego, Grzegorza Napieralskiego, Waldemara Pawlaka i Donalda Tuska, pozwala uznać, że skoki zaufania i spadku nieufności są u wszystkich jednokierunkowe. W przypadku Jarosława Kaczyńskiego są one bardzo duże. Dość powiedzieć, że o ile w marcu 2010 r. „ufało” mu 29%, o tyle w kwietniu było to już 42%. W przypadku pozostałych liderów głównych partii politycznych wzrost odsetka osób deklarujących zaufanie jest także widoczny, niemniej jednak nie jest tak spektakularny i zdarzały się we wcześniejszych i późniejszych okresach zarówno wzrosty bardziej wyraźne, jak i notowania znacznie wyższe. Nie ma to jednak większego znaczenia. Nie idzie tu wszakże o zaufanie do jednego polityka, ale – by tak rzec – do klasy politycznej jako takiej, do liderów partii politycznych, którzy na ten krótki moment żałoby narodowej i przeżywania wielkiej tragedii stali się najpewniej depozytariuszami grupowych wartości. Szczegółowe dane dotyczące deklaracji zaufania dla czterech liderów partii politycznych od października 2009 do września 2010 r. można prześledzić na wykresie 1.

Wykres 1. Zmiany zaufania do wybranych polityków w latach 2008-2012

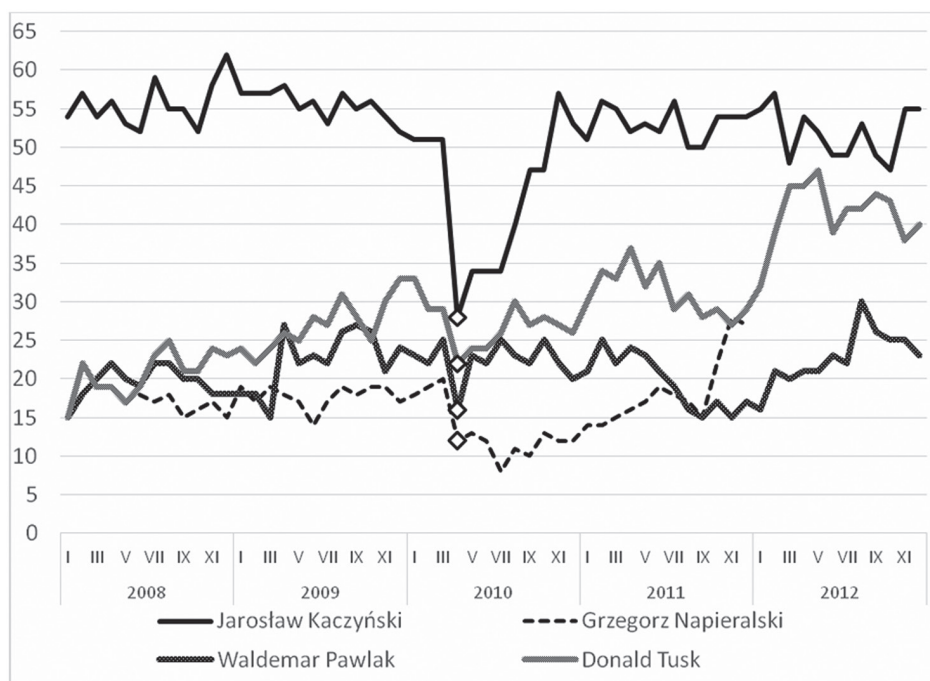
◊ Katastrofa 10/04.

Źródło: oprac. własne na podstawie: CBOS, Komunikat z badań, BS/189/2008, *Zaufanie do polityków w grudniu*, Warszawa, XII 2008, s. 3; CBOS, Komunikat z badań, BS/168/2009, *Zaufanie do polityków*

w grudniu, Warszawa, XII 2009, s. 3; CBOS, Komunikat z badań, BS/169/2010, *Zaufanie do polityków w grudniu*, Warszawa, XII 2010, s. 3; CBOS, Komunikat z badań, BS/162/2011, *Zaufanie do polityków w grudniu*, Warszawa, XII 2011, s. 4; CBOS, Komunikat z badań, BS/169/2012, *Zaufanie do polityków w grudniu*, Warszawa, XII 2012, s. 4.

Jednoczesny wzrost zaufania do liderów partii politycznych trwał od kwietnia do czerwca. Nie powinno to dziwić, albowiem z analizy zmiany zaufania do polityków na przestrzeni wielu lat wynika, że zazwyczaj rośnie ono przy okazji wyborów, zwłaszcza parlamentarnych. Niemniej jednak na przestrzeni lat 2008-2012 nie zdarzyło się, aby przez trzy miesiące z rzędu respondenci zwiększali swoje zaufanie do wszystkich czterech liderów partii politycznych jednocześnie. Rzadkie również były skoki tak duże, jak na przestrzeni marca i kwietnia 2010 r.

Wykres 2. Zmiany nieufności do wybranych polityków w latach 2008-2012

◇ Katastrofa 10/04.

Źródło: oprac. własne na podstawie: CBOS, Komunikat z badań, BS/189/2008, *Zaufanie do polityków w grudniu*, Warszawa, XII 2008, s. 4; CBOS, Komunikat z badań, BS/168/2009, *Zaufanie do polityków w grudniu*, Warszawa, XII 2009, s. 4; CBOS, Komunikat z badań, BS/169/2010, *Zaufanie do polityków w grudniu*, Warszawa, XII 2010, s. 4; CBOS, Komunikat z badań, BS/162/2011, *Zaufanie do polityków w grudniu*, Warszawa, XII 2011, s. 5; CBOS, Komunikat z badań, BS/169/2012, *Zaufanie do polityków w grudniu*, Warszawa, XII 2012, s. 5.

Jeszcze bardziej spektakularne wyniki zanotowano dla deklaracji nieufności do polityków. Tu także, o czym już wspominałem, dla wszystkich osób, które objęte zostały

badaniem w kwietniu 2010 r. i które były także wymieniane w badaniu z marca 2010 r., zanotowano spadek nieufności. W przypadku liderów partyjnych znów najbardziej wyraźne było zmniejszenie się „braku zaufania” do Jarosława Kaczyńskiego. Jeszcze w marcu 2010 r. 51% respondentów wskazywało, że nie ufa prezesowi Prawa i Sprawiedliwości, w kwietniu było to już „tylko” 28%. Pozostali liderzy także zanotowali spadki o ok. 7-9%. W maju 2010 r. zanotowano jednak już wzrost nieufności wobec wszystkich liderów. Można przypuszczać, że efekt wywołany ekspozycją śmierci minął. Dane dotyczące deklaracji nieufności prezentuje wykres 2.

Podsumowując, można uznać, że jednoczesny wzrost zaufania do liderów czterech partii politycznych oraz spadek deklaracji nieufności jest uderzający i świadczy najpewniej o istotnym wpływie katastrofy 10/04 na polskie społeczeństwo. Przedstawione dane nie potwierdzają w sposób jednoznaczny H1 oraz H2 – zbyt wiele innych zmieni-nych, nieobjętych pomiarem, mogło tu grać rolę. Dają one jednak podstawy, by stwierdzić, że kierunek zmian jest zgodny z twierdzeniami TMT, zaś ona sama daje nam możliwości eksplanacyjne owych zjawisk. Uprawdopodobnia to H1 oraz H2. Zobaczmy teraz, czy podobne wnioski da się postawić dla H3 oraz H4.

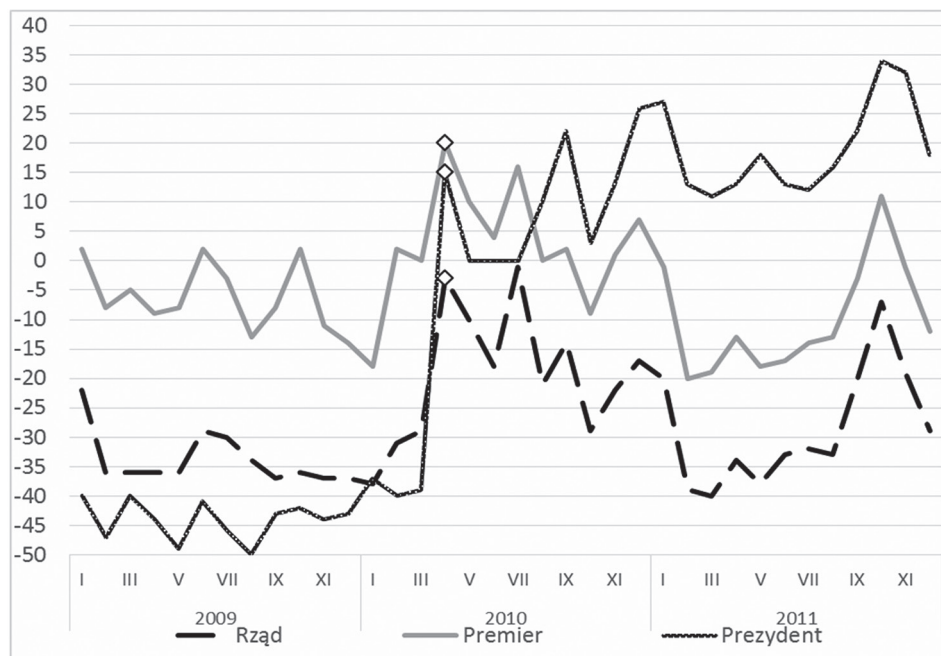
OCENA WYBRANYCH INSTYTUCJI SPOŁECZNO-POLITYCZNYCH PO KATASTROFIE 10/04

Zgodnie z H3 oraz H4 ekspozowanie bodźców przypominających o śmierci powinno prowadzić do wzrostu pozytywnych ocen funkcjonowania instytucji społeczno-politycznych oraz do spadku ocen negatywnych wyrażanych wobec nich. Niestety dostępne wyniki badań empirycznych nie pozwalają na przeanalizowanie zmian dla wielu instytucji. Ograniczę się więc tylko do interpretacji opinii wyrażanych przez respondentów TNS OBOP oraz CBOS na temat urzędów Premiera i Prezydenta, Rządu, Sejmu i Senatu. Do tego omówię także krótko ocenę działalności Kościoła rzymskokatolickiego w interesującym nas okresie.

Zgodnie z oczekiwaniami ocena działalności Premiera, Prezydenta oraz Rządu wzrosła w kwietniu 2010 r. TNS OBOP przeprowadził w dniach 8-14 kwietnia sondaż, w którym wszystkie trzy „instytucje władzy” uzyskały przyrost ocen pozytywnych. W marcu 2010 r. działalność Premiera dobrze oceniano 46%, w kwietniu – 55%, Rząd – odpowiednio 32% i 41%, zaś Prezydenta – 27% i 52%. Jednocześnie zaobserwowano spadek deklaracji złych ocen dla analizowanych instytucji. I tak w marcu Premiera źle oceniano 46%, zaś w kwietniu – 35%, Rząd – odpowiednio 61% i 44%, Prezydenta – 66% i 37%⁴². We wszystkich przypadkach były to gwałtowne wzrosty ocen pozytywnych lub spadki ocen negatywnych. We wcześniejszych miesiącach bowiem poziom ocen poszczególnych instytucji był podobny i stabilny.

⁴² TNS OBOP, K.025/10, *Ocena działalności rządu, premiera i prezydenta w kwietniu 2010 roku*, Warszawa, IV 2010, s. 4-16. Trzeba wspomnieć, że TNS OBOP dokończył pomiar pomimo śmierci prezydenta Lecha Kaczyńskiego w katastrofie 10/04, zmieniając jednak pytanie w trakcie z „Czy Lech Kaczyński dobrze wypełnia obowiązki Prezydenta?” na „Czy Lech Kaczyński dobrze wypełniał obowiązki Prezydenta?”.

Wykres 3. Oceny netto trzech instytucji władzy w latach 2009-2011

◇ Katastrofa 10/04.

Uwaga: Oceny netto prezydenta w okresie do kwietnia 2010 r. odnoszą się do prezydentury Lecha Kaczyńskiego, natomiast w okresie od kwietnia 2010 r. – do prezydentury Bronisława Komorowskiego. W czerwcu 2010 r. wyniki w kategorii „Prezydent” dla marszałka Sejmu Bronisława Komorowskiego pełniącego funkcję głowy państwa (przed wyborami prezydenckimi). W lipcu 2010 r. wyniki w kategorii „Prezydent” dla przyszłej prezydentury Bronisława Komorowskiego (po wyborach prezydenckich, przed zaprzysiężeniem).

Źródło: TNS OBOP, K.025/10, *Ocena działalności rządu, premiera i prezydenta w kwietniu 2010 roku*, Warszawa, IV 2010, s. 17; TNS OBOP, K.063/10, *Ocena działalności rządu, premiera i prezydenta w październiku 2010 r.*, Warszawa, X 2010, s. 11; TNS OBOP, K.075/11, *Ocena działalności rządu, premiera i prezydenta w grudniu 2011 r.*, Warszawa, XII 2011, s. 13.

Wstrząs wywołany katastrofą 10/04 był więc wyraźny. Aby to unaocznić, warto przedstawić zmiany w zakresie tzw. ocen netto, uzyskiwanych drogą odjęcia ocen negatywnych od ocen pozytywnych. W kwietniu 2010 r. Premier i Prezydent uzyskali oceny netto powyżej 0, co oznaczało przewagę respondentów oceniających te instytucje pozytywnie nad osobami oceniającymi je negatywnie (odpowiednio: Premier: 20, Prezydent: 15). Rząd uzyskał ocenę -3. Pozytywne oceny netto Premiera i Prezydenta były pierwszymi od wielu miesięcy. Premier Tusk lepsze wyniki uzyskiwał w pierwszych sześciu miesiącach swoich rządów, zaś średnia ocen netto w okresie od stycznia 2009 do marca 2010 r. wynosiła w jego przypadku -6. Prezydent Lech Kaczyński przez pięć pierwszych miesięcy kadencji uzyskiwał oceny netto powyżej 0, zaś w analogicznym okresie 2009-2010 średnia wartość wskaźnika wynosiła w jego przypadku -43. W tym

samym czasie średnia ocen netto dla rządu to -34⁴³. Szczegółowe dane dotyczące zmian ocen netto prezentuje wykres 3.

Jak widzimy, skok ocen netto był znaczący, pokazując gwałtowny odpływ respondentów negatywnie oceniających te instytucje i przyrost opinii pozytywnych wobec nich, tak jak wynika to z H4 oraz H3. Tym samym można uznać, że dostępne dane uprawdopodobniają wcześniejsze przewidywania. Warto jeszcze wspomnieć, że podobnie jak w przypadku danych dotyczących zaufania, także i tu widzimy, że oceny pozytywne rosły zazwyczaj przy okazji zbliżających się wyborów do parlamentu. Niemniej jednak zmiany ocen w kwietniu 2010 r. są elementem tej prawidłowości.

Tabela 2. Ocena działalności rządu w okresie 8-14 kwietnia 2010 r.

		8-9 IV 2010	10-11 IV 2010	12-14 IV 2010
Premier	Dobrze	50	42	60
	Źle	40	42	31
	Trudno powiedzieć	10	16	9
Rząd	Dobrze	36	28	46
	Źle	56	53	38
	Trudno powiedzieć	8	19	16
Prezydent	Dobrze	26	43	68
	Źle	64	37	22
	Trudno powiedzieć	10	20	10

Źródło: oprac. własne na podstawie: TNS OBOP, K.025/10, *Ocena działalności rządu, premiera i prezydenta w kwietniu 2010 roku*, Warszawa, IV 2010, s. 7-16.

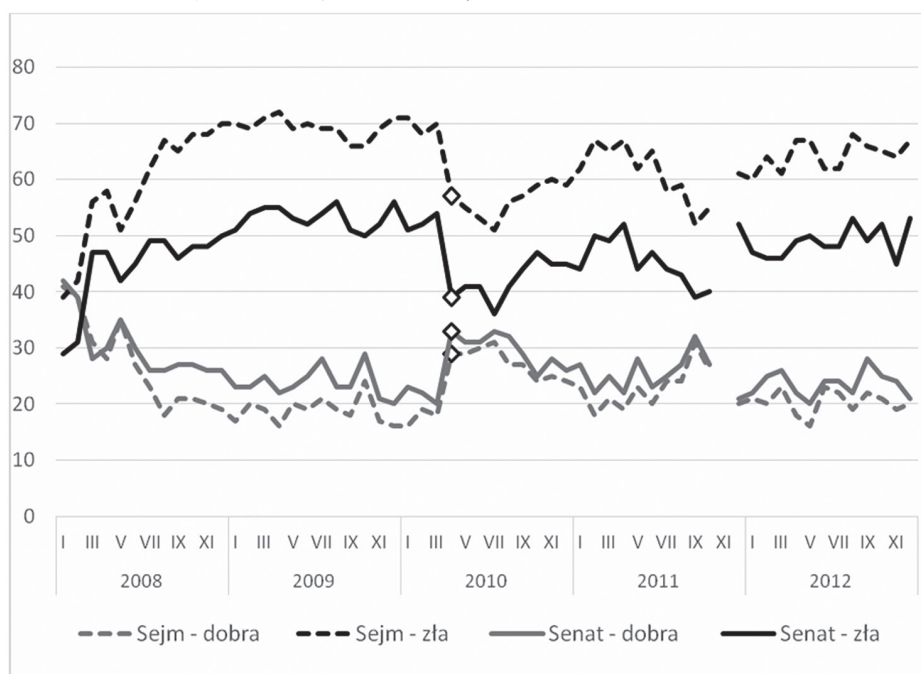
Fakt, że TNS OBOP przeprowadził badanie w dniach 8-12 kwietnia 2010 r., pozwala dość dobrze uchwycić moment wzrostu pozytywnych ocen oraz spadku ocen negatywnych. W dniach 8-9 kwietnia wyniki były jeszcze zbliżone do ocen uzyskiwanych w poprzednich miesiącach. W dniach 10-11 kwietnia doszło do swego rodzaju załamania dotychczasowych ocen, które w przypadku Premiera i Rządu spadły o kilka punktów procentowych. Co ciekawe, nie towarzyszył temu równie duży wzrost ocen negatywnych, lecz raczej zwiększenie odsetka osób o trudnych do sprecyzowania poglądach. Gdy idzie o ocenę Prezydenta, widoczny jest natychmiastowy i gwałtowny wzrost ocen pozytywnych i – znów – ocen niezdecydowanych. Można przypuszczać, że szok spowodowany katastrofą sprawił, że badani w dniach 10-11 kwietnia w większym stopniu nie byli pewni swoich opinii – nie wiedzieli, co sądzić w takiej chwili. Sytuacja zmieniła się radykalnie w kolejnych dniach. Respondenci pytani o opinię między 12 a 14 kwietnia

⁴³ TNS OBOP, K.066/06, *Spółeczne oceny rządu, premiera i prezydenta w październiku 2006 r.*, Warszawa, X 2006, s. 11; TNS OBOP, K.073/07, *Ocena działalności nowego rządu i premiera Donalda Tuska oraz prezydenta w grudniu 2007 r.*, Warszawa, XII 2007, s. 12; TNS OBOP, K.81.08, *Ocena działalności rządu, premiera i prezydenta w grudniu 2008 roku*, Warszawa, XII 2008, s. 11; TNS OBOP, K.025/10, *Ocena działalności...*, s. 17.

zdecydowanie deklarowali dobre oceny dla wszystkich instytucji. Wzrosty były znaczące między tymi dwoma okresami. Odsetek wyrażających pozytywne opinie na temat Premiera i Rządu wzrósł o 18%, zaś na temat Prezydenta o 25%. Zresztą w tym ostatnim przypadku już w dniach 10-11 kwietnia widoczny jest znaczący wzrost pozytywnych opinii oraz niezdecydowanych. Dane szczegółowe prezentuje tabela 2.

Przewidywane w ramach H3 oraz H4 procesy dotyczą także opinii na temat Sejmu i Senatu. Również w tym przypadku widoczny jest spodziewany wzrost ocen pozytywnych oraz spadek ocen negatywnych. Jeszcze w marcu 2010 r. o funkcjonowaniu Sejmu pozytywnie wypowiadało się 18% respondentów (średnia za okres od stycznia 2009 do marca 2010 r. wynosiła 19%), zaś o Senacie 20% (średnia za analogiczny okres – 23%). W kwietniu odsetek osób deklarujących pozytywną ocenę obu instytucji wzrósł odpowiednio do 29% oraz 33%. Jednocześnie gwałtownie spadł odsetek respondentów oceniających źle działanie Sejmu i Senatu (z 70% w marcu do 57% w kwietniu w przypadku Sejmu oraz z 54% do 39% w przypadku Senatu). Nie zaobserwowano gwałtownego wzrostu odsetka osób niezdecydowanych. Szczegółowe dane prezentuje wykres 4.

Wykres 4. Oceny działalności Sejmu i Senatu w latach 2008-2012

◊ Katastrofa 10/04.

Źródło: oprac. własne na podstawie: CBOS, Komunikat z badań, BS/42/2009, *Oceny instytucji publicznych*, Warszawa, III 2009, s. 1; CBOS, Komunikat z badań, BS/126/2009, *Oceny instytucji publicznych*, Warszawa, IX 2009, s. 1; CBOS, Komunikat z badań, BS/125/2010, *Oceny instytucji publicznych*, Warszawa, IX 2010, s. 3; CBOS, Komunikat z badań, BS/30/2011, *Oceny instytucji publicznych*, Warszawa, III 2011, s. 1; CBOS, Komunikat z badań, BS/108/2011, *Oceny instytucji publicznych*, Warszawa, IX 2011, s. 1; CBOS, Komunikat z badań, BS/170/2012, *Oceny instytucji publicznych w grudniu*, s. 1.

Warto jeszcze dodać, że podobnie jak w przypadku ocen Premiera, Rządu i Prezydenta kwiecień 2010 r. był znaczącym odstępstwem, gdy idzie o procesy zmian opinii publicznej. Jak już kilka razy wspominałem, pozytywne oceny instytucji są związane z momentem wyborczym. Zazwyczaj są one dość wysokie niedługo po wyborach, aby następnie maleć i utrzymać się na relatywnie niskim poziomie aż do końca kadencji. Katastrofa 10/04 burzy ten obraz. Oceny pozytywne dla wszystkich analizowanych instytucji rosną, zaś oceny negatywne spadają. Niestety, pomiary dla innych instytucji nie pozwalają uchwycić zmian w interesującym nas okresie. Publikowane raporty CBOS zawierają bowiem dane z początku i końca 2010 r., co uniemożliwia w zasadzie obserwację przewidywanych przez TMT zjawisk. Nie zmienia to jednak faktu, że dostępne dane dają silne podstawy, by uznać H3 oraz H4 za wysoce prawdopodobne.

PODSUMOWANIE

Teoria opanowywania trwogi jest jedną z wielu koncepcji, które próbują wyjaśniać zmiany zachowań indywidualnych i zbiorowych. Posiada ona silne wsparcie w badaniach empirycznych, choć nie jest wolna od problemów, o czym przypominają jej krytycy⁴⁴. Centralna dla niej jest teza, że nasze działania są silnie uwarunkowane przez poczucie lęku przed śmiercią i reakcje na nie. Jeśli odczuwanie trwogi wpływa na ogląd rzeczywistości, postawy społeczno-polityczne i zachowania, to stałe ekspozowanie informacji na temat śmierci dziewięćdziesięciu sześciu osób, w tym Prezydenta RP Lecha Kaczyńskiego, powinno mieć określone konsekwencje w postaci zmiany postaw społeczno-politycznych oraz wzrostu akceptacji wspólnotowych norm i wartości.

Ten artykuł miał na celu przedstawienie zmian wybranych poglądów społeczno-politycznych polskiego społeczeństwa wyrażanych w badaniach opinii publicznej po katastrofie 10/04. Mając na względzie twierdzenia TMT, a także dostępność badań sondażowych, analizowaliśmy cztery hipotezy. Przypomnijmy je:

- H1: ekspozowanie bodźców przypominających o śmierci prowadzi do wzrostu deklaracji zaufania do wybranych polityków,
- H2: ekspozowanie bodźców przypominających o śmierci prowadzi do spadku deklaracji nieufności wobec wybranych polityków,
- H3: ekspozowanie bodźców przypominających o śmierci prowadzi do wzrostu pozytywnych ocen funkcjonowania instytucji społeczno-politycznych stojących na straży wspólnotowych wartości,
- H4: ekspozowanie bodźców przypominających o śmierci prowadzi do spadku negatywnych ocen funkcjonowania instytucji społeczno-politycznych stojących na straży wspólnotowych wartości.

⁴⁴ Zob. np.: D.M.T. Fessler, C.D. Navarette, *Wiek a wstręt wobec śmierci. Wyzwania dla teorii opanowywania trwogi*, [w:] *Teoria opanowywania trwogi. Dyskurs...*, s. 171-187; C.D. Navarette i in., *Lęk i stronniczość międzygrupowa. Opanowywanie trwogi czy psychologia koalicyjna*, [w:] *Teoria opanowywania trwogi. Dyskurs...*, s. 137-170.

W świetle przedstawionych wyników badań sondażowych można uznać, że są one prawdopodobne.

Rzecz jasna, zaprezentowane w tym artykule rozważania nie wyczerpują możliwości wyjaśniających TMT w odniesieniu do katastrofy 10/04. Wiele interesujących tropów nie może zostać sprawdzonych ze względu na brak danych. Niestety, nie dysponujemy badaniami opinii publicznej, które pozwoliłyby zilustrować inne przewidywania TMT. Na przykład z eksperymentów prowadzonych przez twórców teorii opanowywania trwogi oraz ich współpracowników i kontynuatorów wynika, że ekspozycja na bodźców przypominających o śmierci powinno prowadzić do mniejszego stopnia akceptacji dla przerywania ciąży oraz do większego stopnia akceptacji kary śmierci⁴⁵. Wyniki publikowane przez CBOS pokazują, że na przestrzeni pierwszych lat XX w. w Polsce początkowo mało przyzwolenie dla prawa do przerywania ciąży w pierwszych tygodniach na podstawie decyzji matki, z 54% w roku 2002 do 44% w roku 2006. W roku 2007 znów wzrosło do 50%, by w czerwcu roku 2010 spaść do 44%⁴⁶. Taki spadek jest zgodny z przewidywaniami TMT, jednak dane, którymi dysponujemy, są tak wątpliwe i kompletnie niemiernodajne, że wyciąganie jakichkolwiek wniosków o prawdopodobnym wpływie katastrofy 10/04 na spadek akceptacji przerywania ciąży na życzenie jest właściwie niemożliwe.

Z omawianych wcześniej badań można również wnioskować, że jeśli ekspozycja na śmierć prowadzi do wsparcia kulturowych światopoglądów, a więc jeśli jednostki „umacniają” swoje przekonania, to jednym z efektów tego zjawiska może być silniejsza identyfikacja wyborców z reprezentantami politycznymi. Krótko: powinna zmniejszyć się liczba osób zmieniających swoje poglądy polityczne. Innymi jeszcze rezultatami aktywowania bufora lęku powinny być m.in.: wzmożona religijność, konformizm, wzrost przekonań autorytarnych czy myślenie spiskowe.

Być może więc katastrofa 10/04 w trwały sposób zmieniła funkcjonowanie sfery społeczno-politycznej i nie idzie tu wcale o jej instrumentalizację w walce politycznej lub silnie przeżywane emocje w pierwszych miesiącach po niej. Być może przyniosła ona trwałą zmianę tematów politycznych, retoryki politycznej, odniesień do symboli, a także wpłynęła na integrację środowisk politycznych i ugruntowanie poglądów wyborców, a przez to wzmogła procesy stabilizacji polskiej sceny politycznej. Jeśli efekty przewidywane przez TMT pojawiły się w Polsce, to po roku 2010 politycy częściej powinni odwoływać się do kategorii narodowych i patriotycznych, religijnych, społeczeństwo powinno w mniejszym stopniu akceptować poglądy postrzegane jako sprzeczne z utrwalonymi wartościami, partie polityczne powinny dążyć do większej spójności, marginalizując lub wykluczając ze swojego grona wszystkich myślących inaczej aniżeli

⁴⁵ A. Rosenblatt i in., *Teoria opanowywania trwogi. Efekty...*, s. 37-39.

⁴⁶ CBOS, Komunikat z badań, BS/100/2010, *Opinie na temat dopuszczalności aborcji*, Warszawa, VII 2010, s. 6. Podobne wzrosty i spadki możemy dostrzec w przypadku akceptacji przekonania, że przerywanie ciąży powinno być dopuszczalne przez prawo wówczas, gdy kobieta „po prostu nie chce mieć dzieci”. W roku 1999 pogląd ten wyznawało 27% respondentów, w roku 2002 – 28%, 2005 – 28%, 2006 – 16%, 2007 – 23%, 2010 – 18%, 2011 – 16%, 2012 – 14%. CBOS, Komunikat z badań, BS/160/2012, *Opinie o prawie aborcyjnym*, Warszawa, XII 2012, s. 4.

lider itp. Niestety, dane z badań sondażowych, które umożliwiłyby weryfikację tych przewidywań, nie istnieją. Jedyne, co możemy obecnie zrobić, to starać się je zrekonstruować na podstawie prowadzonego w 2010 r. i w latach późniejszych dyskursu społeczno-politycznego. Kwestie te zostaną przedstawione w kolejnych artykułach.

BIBLIOGRAFIA

- Alberski R., *Dylematy wyborcy. Czynniki wpływające na zachowania wyborcze w kampanii prezydenckiej i samorządowej w 2010 roku*, „Preferencje Polityczne. Postawy, identyfikacje, zachowania” 2011, nr 2.
- Amielin A., *Ostatni lot. Spojrzenie z Rosji*, przeł. E. Skórska, Warszawa 2011.
- Andrzejczak J., *96 końców świata. Gdy runął ich świat pod Smoleńskiem 10 kwietnia 2010. Rozmowy z rodzinami ofiar*, Kraków 2011.
- Antologia Zbrodni Smoleńskiej*, Warszawa 2011.
- Arndt J. i in., *Przynależć czy nie przynależć – oto jest pytanie. Opanowywanie trwogi a identyfikacja z płcią kulturową (gender) i etnicznością*, [w:] *Teoria opanowywania trwogi. Dyskurs w literaturze amerykańskiej*, red. i przeł. M. Rusaczyk, Warszawa 2008.
- Arndt J. i in., *Robak we wnętrzu wszystkich naszych źródeł radości. O źródłach dysfunkcji psychologicznych z punktu widzenia teorii opanowywania trwogi*, [w:] *Teoria opanowywania trwogi. Dyskurs w literaturze amerykańskiej*, red. i przeł. M. Rusaczyk, Warszawa 2008.
- Baran L., *Tożsamość narodowa Polaków w przekazach „Naszego Dziennika” i „Gazety Wyborczej” w tygodniu żałoby narodowej po katastrofie smoleńskiej*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Organizacja i Zarządzanie” 2013, z. 65.
- Barnowski M., *Odeszli w mgłę. Smoleńsk 10 kwietnia 2010 r.*, Koszalin 2010.
- Bejma A., *Od afery Rywina do katastrofy smoleńskiej – nowe (utrwalone) podziały społeczno-polityczne w Polsce*, „Studia Politologiczne” 2013, nr 29.
- Bojarowicz T., *W cieniu katastrofy i powodzi. Wybory prezydenckie w Polsce w 2010 roku*, „Studia Politologiczne” 2010, nr 19.
- Bugajski P., *Cała prawda o Smoleńsku. Nowe fakty*, Warszawa 2012, *Fakt Książka*, 1/2012.
- Bugajski P., *Cała prawda o Smoleńsku. Rekonstrukcja zdarzeń*, Warszawa 2011, *Fakt Album*, 1/2011.
- Chatard A., Arndt J., Pyszczynski T., *Loss Shapes Political View? Terror Management, Political Ideology, and the Death of Close Others*, „Basic and Applied Social Psychology” 2010, Vol. 32, nr 1, [online] <http://dx.doi.org/10.1080/01973530903539713>.
- Cohen F. i in., *Fatal Attraction. The Effects of Mortality Salience on Evaluations of Charismatic, Task-Oriented, and Relationship-Oriented Leaders*, „Psychological Science” 2014, Vol. 15, nr 12.
- Cohen F., Solomon S., *The Politics of Mortal Terror*, „Current Direction in Psychological Science” 2011, Vol. 20, nr 5, [online] <http://dx.doi.org/10.1177/0963721411416570>.
- Czapiński J., *Identyfikacja i aktywność polityczna*, [w:] *Diagnoza społeczna 2013. Warunki i jakość życia Polaków. Raport*, red. tenże, T. Panek, „Contemporary Economics” 2013, Vol. 7, Special Issue.
- Ćwiek-Karpowicz J., *Smoleńsk – konsekwencje dla stosunków polsko-rosyjskich*, „Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej” 2011.

- Dąbrowska Cz., *Łańcuch cierpień*, Lublin 2011.
- Diagnoza społeczna 2013. Warunki i jakość życia Polaków. Raport*, red. J. Czapiński, T. Panek, „Contemporary Economics” 2013, Vol. 7, Special Issue.
- Fedas A., *Doniesienia o katastrofie pod Smoleńskiem w prasie polskiej i angielskiej. Analiza porównawcza treści tytułów*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Seria Filologiczna. Glottodydaktyka” 2013, t. 5, nr 80.
- Fessler D.M.T., Navarette C.D., *Wiek a wstręt wobec śmierci. Wyzwania dla teorii opanowywania trwogi*, [w:] *Teoria opanowywania trwogi. Dyskurs w literaturze amerykańskiej*, red. i przeł. M. Rusaczyk, Warszawa 2008.
- Galimski K., Nisztor P., *Kto naprawdę ich zabił? Cała prawda o katastrofie smoleńskiej*, Warszawa 2010.
- Greenberg J. i in., *Terror Management Theory and Tolerance. Does Mortality Salience Always Intensify Negative Reactions to Others Who Threaten One's Worldview?*, „Journal of Personality and Social Psychology” 1992, Vol. 63, nr 2.
- Greenberg J., Pyszczynski T., Solomon S., *The Causes and Consequences of a Need for Self-Esteem. A Terror Management Theory*, [online] http://dx.doi.org/10.1007/978-1-4613-9564-5_10, [w:] *Public Self and Private Self*, red. R.F. Baumeister, New York 1986, *Springer Series in Social Psychology*.
- Harmon-Jones E. i in., *Terror Management Theory and Self-Esteem. Evidence that Increased Self-Esteem Reduces Mortality Salience Effect*, „Journal of Personality and Social Psychology” 1997, Vol. 72, nr 1.
- Hermmann M., *Żałoba w prasie, prasa w żałobie*, [w:] *Po katastrofie smoleńskiej*, red. M. Grabowska, Warszawa 2010, *Opinie i Diagnozy CBOS*, 17.
- Hold katyński*, oprac. L. Sosnowski, Kraków 2010.
- Jaruga K., Krawczyk Ż., *Stosunek Polaków do wydarzeń posmoleńskich w perspektywie deklarowanych preferencji politycznych*, „Preferencje Polityczne. Postawy, identyfikacje, zachowania” 2011, nr 2.
- Kaczyńska M., *Moi rodzice*, rozm. D. Łosiewicz, Warszawa 2014.
- Katastrofa smoleńska. Dzień po dniu, godzina po godzinie*, red. H. Pietraszewicz, Częstochowa 2011.
- Katastrofa smoleńska. Reakcje społeczne, polityczne i medialne*, red. P. Gliński, J. Wasilewski, Warszawa 2011, *Seria Wydawnicza Polskiego Towarzystwa Socjologicznego*.
- Katastrofa. Bilans dwóch lat*, red. J.F. Stanilko, Warszawa 2012.
- Klich E., *Moja czarna skrzynka*, rozm. M. Krzymowski, Warszawa 2012.
- Komisja Badania Wypadków Lotniczych Lotnictwa Państwowego, *Raport końcowy z badania zdarzenia lotniczego nr 192/2010/11 samolotu Tu-154M nr 101 zaistniałego dnia 10 kwietnia 2010r. w rejonie lotniska Smoleńsk północny*, Warszawa 2011, [online] <http://mswia.datacenter-poland.pl/RaportKoncowyTu-154M.pdf>.
- Kosiński D., *Teatra polskie. Rok katastrofy*, Kraków–Warszawa 2013.
- Kraśko P., *Smoleńsk 10 kwietnia 2010*, Warszawa 2010.
- Kraśko P., *Smoleńsk 10 kwietnia 2010. Opowieść o dokładnie zaplanowanym dniu, który nigdy się nie wydarzył, o tym, co się działo tuż po katastrofie, o wciąż zadawanym pytaniu: jak to możliwe?*, Warszawa 2011.

- Kronika żałoby: 10-18 kwietnia 2010*, red. J. Wójcik, G. Piechota, Warszawa 2010.
- Krzymowski M., Dzierżanowski M., *Smoleńsk. Zapis śmierci*, Warszawa 2011.
- Lichocka J., *Przebudzenie*, Kraków 2012.
- Mateja M., *Ikonaografia żałoby narodowej 2010 (na przykładzie polskiej prasy)*, [w:] *Media wobec śmierci*, t. 1, red. K. Kwasik, J. Jaroszyński, G. Łęcicki, Warszawa 2012.
- Mateja M., *Informacja, interpretacja czy ideologizacja? Katastrofa pod Smoleńskiem na fotografiach dziennikarskich*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia de Cultura” 2011, Vol. 2.
- Mateja M., *Kir i krzyż. Symbole państwowe i religijne podczas żałoby narodowej 2010 roku*, [w:] *Symbol w polityce*, red. I. Massaka, Toruń 2012.
- Mateja M., *O zmarłych tylko dobrze? Pośmiertny wizerunek Lecha Kaczyńskiego a problem wolności prasy*, [w:] *Nie po myśli władzy. Studia nad cenzurą i zakresem wolności słowa na ziemiach polskich od wieku XIX do czasów współczesnych*, red. D. Degen, M. Żynda, Toruń 2012.
- Mateja M., *Pompa funebre współcześnie. Polityczny, symboliczny i medialny wymiar pogrzebu prezydenta Lecha Kaczyńskiego*, [w:] *Odstępy współczesnej polityki*, red. J. Golinowski, A. Laska, Bydgoszcz 2012.
- Navarette C.D. i in., *Lęk i stronniczość międzygrupowa: opanowywanie trwogi czy psychologia koalicyjna*, [w:] *Teoria opanowywania trwogi. Dyskurs w literaturze amerykańskiej*, red. i przeł. M. Rusaczyk, Warszawa 2008.
- Osiecki J. i in., *Ostatni lot. Raport w sprawie katastrofy*, Warszawa 2011.
- Pamiętamy... Bóg, honor, ojczyzna. Antologia wierszy poświęconych katastrofie smoleńskiej 10.04.2014 r.*, red. J.D. Telejko, Bielany Wrocławskie 2011.
- Pamiętamy. Smoleńsk 10.04.2010*, oprac. tekstów M. Skowron, I. Havranek, Warszawa 2011, *Super Album*, 1/2011.
- Panasiuk A., „Basiu, czy to nie twój brat leciał do Smoleńska?”. Arcybiskup Miron Chodakowski (1957-2010), Hajnówka 2011.
- Po katastrofie smoleńskiej*, red. M. Grabowska, Warszawa 2010, *Opinie i Diagnozy CBOS*, 17.
- Popek A., *Obrączki. Opowieść o rodzinie Marii i Lecha Kaczyńskich*, Warszawa 2010.
- Prawda zwycięży. Homilie upamiętniające tragicznie zmarłych pod Smoleńskiem wygłoszone w warszawskiej bazylice archikatedralnej. Teksty autoryzowane (2010-2013)*, oprac. M.P. Romaniuk, Warszawa 2013.
- Prażuch W., *Katyń II. Słońce wschodziło czerwone... Wspomnienie z wyjazdu do Katynia i Smoleńska w dniu 10 kwietnia 2010 roku*, Tarnów 2011.
- Public Self and Private Self*, red. R.F. Baumeister, New York 1986, *Springer Series in Social Psychology*.
- Pyszczyński T., *What Are We so Afraid of? A Terror Management Theory Perspective on the Politics of Fear*, „Social Research” 2004, Vol. 71, nr 4.
- Pyszczyński T., Greenberg J., Solomon S., *Why Do We Need what We Need? A Terror Management Perspective on the Roots of Human Social Motivation*, „Psychological Inquiry” 1997, Vol. 8, nr 1, [online] http://dx.doi.org/10.1207/s15327965pli0801_1.
- Pyszczyński T., Rothschild Z., Abdollahi A., *Terrorism, Violence, and Hope for Peace. A Terror Management Perspective*, „Current Directions in Psychology Science” 2008, Vol. 17, nr 5, [online] <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-8721.2008.00598.x>.

- Pyszczynski T., Solomon S., Greenberg J., *In the Wake of 9/11. The Psychology of Terror*, Washington 2010.
- Racewicz J., *12 rozmów o miłości. Rok po katastrofie*, Warszawa 2011.
- Racewicz J., *12 rozmów o pamięci. Oswajanie nieobecności*, Warszawa 2012.
- Renkema L.J. i in., *Terror Management and Stereotyping. Why do People Stereotype when Mortality is Salience?*, „Personality and Social Psychology Bulletin” 2008, Vol. 34, nr 4, [online] <http://dx.doi.org/10.1177/0146167207312465>.
- Rosenblatt A. i in., *Teoria opanowywania trwogi. Efekty ekspozowania śmiertelności a reakcje tych, którzy naruszają lub podtrzymują wartości kulturowe*, [w:] *Teoria opanowywania trwogi. Dyskurs w literaturze amerykańskiej*, red. i przeł. M. Rusaczyk, Warszawa 2008.
- Rusaczyk M., *Teoria opanowywania trwogi. Wprowadzenie do elementów aktualnego dyskursu i prezentowanych tekstów*, [w:] *Teoria opanowywania trwogi. Dyskurs w literaturze amerykańskiej*, red. i przeł. M. Rusaczyk, Warszawa 2008.
- Sierbińska A., *Ojciec nadal nie żyje. Polski Hamlet i paranoja*, „Dialog” 2004, nr 4.
- Simon L. i in., *Terror Management and Meaning. Evidence that the Opportunity to Defend the Worldview in Response to Mortality Salience Increases the Meaningfulness of Life in the Mildly Depressed*, „Journal of Personality” 1998, Vol. 66, nr 3.
- Solak M., Churska-Nowak K., *Mitologizacja katastrofy smoleńskiej. Między spontanicznością a polityczną kalkulacją*, „Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne” 2011, nr 28.
- Solińska J., *96 krzyży. Pamięci ofiar katastrofy smoleńskiej*, Lublin 2012.
- Stanisławczyk B., *Ostatni krzyk. Od Katynia do Smoleńska. Historie dramatów i miłości*, Poznań 2012.
- Szczerba G., *Teoria zemsty*, Gdynia 2013.
- Szymowski L., *Operacja „Smoleńsk”. Dlaczego musiał zginąć prezydent Lech Kaczyński?*, Warszawa 2013, *Biblioteka Wolności*.
- Szymowski L., *Zamach w Smoleńsku. 11 miesięcy po katastrofie Tu-154M*, Warszawa 2011.
- Ścigaj P., *Polityka lęku? O możliwości badania polskiego dyskursu politycznego z perspektywy teorii opanowywania trwogi*, „Zeszyty Prasoznawcze” 2014, t. 57, nr 2: *Mediatyzacje polityki. Akto-rzy, płaszczyzny, konteksty*, [online] <http://dx.doi.org/10.4467/2299-6362PZ.14.020.2341>.
- Święchowicz T., *Smoleński upadek. Katastrofa, która wstrząsnęła światem*, Warszawa 2011.
- Teoria opanowywania trwogi. Dyskurs w literaturze amerykańskiej*, red. i przeł. M. Rusaczyk, Warszawa 2008.
- Torańska T., *Smoleńsk*, Warszawa 2013.
- Vail III K.E. i in., *Compassionate Values and Presidential Politics. Mortality Salience, Compassionate Values, and Support for Barack Obama and John McCain in the 2008 Presidential Election*, „Analyses of Social Issues and Public Policy” 2009, Vol. 9, nr 1, [online] <http://dx.doi.org/10.1111/j.1530-2415.2009.01190.x>.
- Walusiak D., *Wdowy smoleńskie*, Kraków 2011.
- Weise D.R. i in., *Interpersonal Politics. The Role of Terror Management and Attachment Processes in Shaping Political Preferences*, „Psychological Science” 2008, Vol. 19, nr 5, [online] <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9280.2008.02108.x>.
- Witkowski M., *Kategoria dyslokacji w analizie zmian zachodzących w polskim dyskursie publicznym po katastrofie w Smoleńsku*, „Studia Socjologiczne” 2012, nr 1.

- wPolityce.pl: Polska po 10 kwietnia 2010 r. Wybór tekstów*, red. A. Bazak i in., Warszawa 2011.
- „Zeszyty Prasoznawcze” 2014, t. 57, nr 2: *Mediatyzacja polityki. Aktorzy, płaszczyzny, konteksty*.
- Zginęli pod Smoleńskiem. Pamięci polskich elit: 10 kwietnia 2010 r.*, red. D. Krakowski, Częstochowa 2011.
- Żałoba*, red. S. Sierkowski, A. Szczęśniak, Warszawa 2010, *Seria Publicystyczna „Krytyki Politycznej”*, 4.

Badania opinii publicznej

- CBOS, Komunikat z badań, BS/78/2010, *Polska i Polacy po katastrofie pod Smoleńskiem*, Warszawa, VI 2010.
- CBOS, Komunikat z badań, BS/100/2010, *Opinie na temat dopuszczalności aborcji*, Warszawa, VII 2010.
- CBOS, Komunikat z badań, BS/108/2011, *Oceny instytucji publicznych*, Warszawa, IX 2011.
- CBOS, Komunikat z badań, BS/125/2010, *Oceny instytucji publicznych*, Warszawa, IX 2010.
- CBOS, Komunikat z badań, BS/126/2009, *Oceny instytucji publicznych*, Warszawa, IX 2009.
- CBOS, Komunikat z badań, BS/144/2012, *Opinie o błędach w identyfikacji ofiar katastrofy pod Smoleńskiem*, Warszawa, X 2012.
- CBOS, Komunikat z badań, BS/150/2013, *Opinie na temat przyczyn katastrofy pod Smoleńskiem. Czy konferencja naukowa rozstrzygnęłaby wątpliwości?*, Warszawa, X 2013.
- CBOS, Komunikat z badań, BS/160/2012, *Opinie o prawie aborcyjnym*, Warszawa, XII 2012.
- CBOS, Komunikat z badań, BS/162/2011, *Zaufanie do polityków w grudniu*, Warszawa, XII 2011.
- CBOS, Komunikat z badań, BS/162/2012, *Postrzeganie katastrofy smoleńskiej po „sprawie trotylu”*, Warszawa, XII 2012.
- CBOS, Komunikat z badań, BS/168/2009, *Zaufanie do polityków w grudniu*, Warszawa, XII 2009.
- CBOS, Komunikat z badań, BS/169/2010, *Zaufanie do polityków w grudniu*, Warszawa, XII 2010.
- CBOS, Komunikat z badań, BS/169/2012, *Zaufanie do polityków w grudniu*, Warszawa, XII 2012.
- CBOS, Komunikat z badań, BS/170/2012, *Oceny instytucji publicznych w grudniu*, Warszawa, XII 2012.
- CBOS, Komunikat z badań, BS/189/2008, *Zaufanie do polityków w grudniu*, Warszawa, XII 2008.
- CBOS, Komunikat z badań, BS/28/2011, *Opinie o stosunkach polsko-rosyjskich po katastrofie smoleńskiej i działaniach mających wyjaśnić jej przyczyny*, Warszawa, III 2011.
- CBOS, Komunikat z badań, BS/30/2011, *Oceny instytucji publicznych*, Warszawa, III 2011.
- CBOS, Komunikat z badań, BS/42/2009, *Oceny instytucji publicznych*, Warszawa, III 2009.
- CBOS, Komunikat z badań, BS/43/2010, *Zmiany w rankingu zaufania do polityków*, Warszawa, III 2010.
- CBOS, Komunikat z badań, BS/55/2010, *Zaufanie do polityków w okresie żałoby narodowej*, Warszawa, IV 2010.

- CBOS, Komunikat z badań, BS/85/2012, *Katastrofa pod Smoleńskiem – kto wierzy w teorię zamachu?*, Warszawa, VI 2012.
- CBOS, Komunikat z badań, BS/113/2011, *Polacy o raporcie komisji Millera i przyczynach katastrofy samolotu pod Smoleńskiem*, Warszawa, IX 2011.
- TNS OBOP, K.020/11, *Katastrofa Smoleńska w Polsce*, Warszawa, IV 2011.
- TNS OBOP, K.025/10, *Ocena działalności rządu, premiera i prezydenta w kwietniu 2010 roku*, Warszawa, IV 2010.
- TNS OBOP, K.031/10, *Wyjaśnianie katastrofy smoleńskiej*, Warszawa, V 2010.
- TNS OBOP, K.033/12, *Spór o Wawel, Pomnik Smoleński i o ocenę Lecha Kaczyńskiego (2010-2012)*, Warszawa, V 2012.
- TNS OBOP, K.042/10, *Egzamin i lekcja smoleńska*, Warszawa, VII 2010.
- TNS OBOP, K.063/10, *Ocena działalności rządu, premiera i prezydenta w październiku 2010 r.*, Warszawa, X 2010.
- TNS OBOP, K.066/06, *Spoleczne oceny rządu, premiera i prezydenta w październiku 2006 r.*, Warszawa, X 2006.
- TNS OBOP, K.068/12, *Pytania smoleńskie*, Warszawa, XI 2012.
- TNS OBOP, K.073/07, *Ocena działalności nowego rządu i premiera Donalda Tuska oraz prezydenta w grudniu 2007 r.*, Warszawa, XII 2007.
- TNS OBOP, K.073/12, *Opinie Polaków na temat obchodów ważnych rocznic*, Warszawa, XI 2012.
- TNS OBOP, K.075/11, *Ocena działalności rządu, premiera i prezydenta w grudniu 2011 r.*, Warszawa, XII 2011.
- TNS OBOP, K.81/08, *Ocena działalności rządu, premiera i prezydenta w grudniu 2008 roku*, Warszawa, XII 2008.

Dr Paweł ŚCIGAJ – adiunkt w Zakładzie Teorii Polityki i Państwa w Instytucie Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych UJ. Autor monografii *Tożsamość narodowa. Zarys problematyki* (2012), współautor monografii *Kim jesteś, politologu? Historia i stan dyscypliny w Polsce*, t. 1-2 (2011-2012). Współredaktor prac *Szkice o pograniczach nauki* (2007); *Podejścia badawcze i metodologie w nauce o polityce* (2013); *Odmiany współczesnej nauki o polityce*, t. 1-2 (2014). Autor około trzydziestu artykułów z zakresu socjologii polityki, teorii polityki, psychologii polityki i metodologii nauk społecznych.